

Kunszentmártontól Kolozsvárig (1951—1962)

Kitelepítés

1951. június 20-án reggel szüleim megkapták a kitelepítési végzést. Nem mondhatnám, hogy várták volna – de nagyon is számítani lehetett rá. Akkor már városszerte suttozták (a társaságukban is) a kitelepítést; hallani lehetett, hogy az egyik ismerőst vagy annak az ismerősét családotól elvitték, a bútoraiból csak valamennyi cók mókot vihetett magával. Apám nem sokat adott az ilyen pletykákra, nem hitte vagy még inkább nem akarta elhinni. Azt meg végképp nem tudták, hová is tűntek az ismerőseik; nem hitték el, hogy csak a Hortobágyra, sőt egyesek remegve suttozták, hogy egyenesen Szibériába (ez fokozta a kitelepítésről szóló pletykák hiteltelenségét). Apám, aki megrögzött optimista volt – a naivitásig -, ráadásul megúszta a hadifogságot és Szibériát, azt mondogatta, hogy ez az egész nem tarthat már sokáig. Világosan levezette számunkra, hogyan alakítja meg az Egyesült Államok az Európai Uniót, és 1960-ra mi már egy amerikai stílusú Európában fogunk élni.

A végzés kis fehér cédula volt – sokáig leveleztek mindnyájunkkal ebben a formátumban a hivatalok (le a bürokráciával!) -, sokáig emlegették, sajnós, nem találtam a családi iratok között. Persze, elmondták nekünk, gyerekeknek is, de aztán elküldtek az iskolába. Úgyhogy ott, az utolsó óra után elbúcsúztam a barátaimtól, mondván, hogy vidékre költözünk. Okoztam ugyan ezzel meglepetést – de azt nem mondhatnám, hogy túlzottan nagyot (csak sokkal később, már felnőtt fejjel találkoztam egyik-másikkal; a biztosítónál például, ahol, mikor az adataimat diktálni kezdtem, a kedélyes úr egyszer csak rám nézett: nem az Alkotmány utcában lakott? A 12-ben? Akkor a bátyám osztálytársa volt, még kitelepítés előtt.)

Gyerekszemmel csakugyan lehetett így is értelmezni a kitelepítést. Apám-anyám akkortájt úgy is sokat veszekedtek, mindenféle előkerült köztük („Ne váljatok el, ne váljatok el” – kiabáltam, aztán kidobtam a hamutartót az utcára a második emeletről), többek közt nyilván a közeledő nyár programja is. Volt egy idő – hetekig tartott -, amikor az egész kitelepítést megpróbáltam egy hosszúra nyúlt nyaralásnak fölfogni. Ennél azonban jóval szigorúbb volt a helyzet. Később számomra is kiderült, hogy apám hozzányúlt a nála letétbe helyezett vagyonokhoz, egy részét pénzzé tette, hogy abból fizesse adósságainkat (1949 óta ügyfelei megcsappantak, ügyvédi bevétele alig volt, ha volt is egyáltalán; különben sem tudott soha bánni a pénzzel. Anyám kezelte a háztartás pénzügyeit, naponta könyvelt, még kitelepítésben is. Aggályosan keresett minden fillért, szó szerint. Képes volt órákat görnyedni esténként a füzete fölött, amíg a kiadásai és a bevételei fillérre nem egyeztek.)

Apám sikkasztását a húga, Stefi néni, az örök családi titkárnő (kitelepítésünk után néhány héttel érte a halál) és nagyanyám próbálták helyrehozni – részben pótolni a hiányt, részben

halasztásra rábeszélni a letéteseket. Nekik tehát – illetve főként apámnak – pillanatnyilag „jól jött” a kitelepítés. Pillanatnyilag – mert egyébként neki is, anyámnak is derékba törte az életét.

Annál is inkább, mert nyilvánvaló volt, hogy nem őt akarták kitelepíteni, hanem a nagyapámat (szintén Dr Kozma Jenő). Ez egyszerűen a születési adatokból kiderült, meg abból, hogy a kitelepítés okaként „kormányfőtanácsos” volt föltüntetve, ami apám – tekintve életkorát – nem lehetett. Annyira volt pontos a nyilvántartás, hogy nagyapámat még nem törölték valamilyen (mondjuk, a kamarai) névsorból, amelyből kiindulva már csak egyetlen Dr Kozma Jenő ügyvédet találtak, az Alkotmány utcában. Az Alkotmány utcai ház megrettent lakói nem tiltakoztak (nem úgy, mint ugyanakkor Zsemberyék házmestere, aki azzal mentette meg anyám nénjéeket am kitelepítéstől, hogy azt mondta: „Ezek? Négy gyerekkel? Szegények, mint a templom egere.” S erre állítólag a kézbesítők otthagyták őket.)

A kitelepítő cédulán 24 óra állt a csomagolásra, a kézbesítés kora reggel – inkább hajnalban – történt. Míg anyám megpróbált pakolni (kétségbeesett, mint általában), apám egész délelőtt futott az összekötései után. A barátok most nem számítottak, a nagyapámtól örökölt összekötései pedig éppúgy bajban voltak, mint ő maga (azaz személyében a nagyapám). Maradt az egyház, amelynek akkor még volt tekintélye ahhoz, hogy az Egyháziügyi Hivatalhoz forduljon méltányosságért, illetve pontosításért. S csodák csodája, az Egyháziügyi Hivatal csakugyan segített. Órák kérdése volt, másnap délre készen állott a mentesítés. Csakhogy mi akkor már valahol Szolnok után tartottunk. Az Alkotmány utcai lakásba – nagyanyám társbérloiként – további két másik családot költöztettek be.

*

Bármennyi rutinnal csomagolt is apám – mintha vitorlás vagy evezős táborba készülnénk (sátorponyva, tengerészcsomó, még fogantyút is kötött a batyukra) -, arra azért ő sem volt képes, hogy tizenöt éves, igaz, hogy hányatott háztartásukból a kiszabott egy mázsát rakja össze. Emlékszem, ahogy a könyveit összerakta – amiket soha nem olvasott – egy ládába (csupa díszkötéses magyar remekíró, Aranyt, Petőfit, Madáchot), mondván, hogy a legfontosabb százat kell magunkkal vinnünk. S vittük is. Másnap kora reggel megjelent a rendőr (én rendőrré emlékszem, mások ávósokra), szilvakék zubbonya volt, marcona fiatalember. Annyira mégsem volt marcona, hogy az öcsémnek barátságosan megmutogatta a puskáját, miközben a szüleim a ház elé hordták az egymázsányi egzisztenciájukat. Valahogy fölzsúfolódtunk a teherautóra, ott, a ház előtt. A ponyva föl volt húzva, hogy ne lássanak az utcán (nyár volt, derült idő, egyébként nem lett volna szükség rá), a plató mélyén már kucorgott egy másik család, az is négyszemélyes. A nyugodt, kimért férfi mellett a nálam néhány évvel idősebb fiú ült, s az anya mellett riadtan egy fiatal néni, a nagylányuk. Később a szüleim legmegbízhatóbb kitelepített sorstársai lettek, Naményiék, akiket ötvenhat Kaliforniáig sodort.

Anyám végig az úton zokogott. Most már nem veszekedtek, anyám teljesen összetört, apám – s főként Naményiné – próbálta tartani benne a lelket. A teherautó megérkezett a pályaudvarra, nem tudom, melyikre. Ott vagonokba raktak minket, zsúfoltan üldögéltünk a motyóinkon. Naményiné folyton azt mondogatta anyámnak: „Nem szabad! Nem szabad...” A férfiak leleszálltak, s az örök közt arról érdeklődtek, mikor indulunk már. Egyre melegebb lett, a szerelvény még mindig a pályaudvaron álldogált. Végül sóhajtva beindult - most már tényleg nagy volt a hőség -, és meg-megállva dögögött Szolnokig. A száz kilométeres utat valamikor estére tettük meg. Szomjasak voltunk, kannákból - „kantának” mondták - vizet adtak föl, sokat ittam belőle (a kannafedő lett mindenki pohara). A fertőzést, amit akkor kaptunk, csak

hetekkel később, valamikor az ősz elejére hevertük ki; addig folyton émelyegtünk és hasmenésünk volt. Sebaj, gyomorsav-hiány, vigasztaltak bennünket (és magukat is) a felnőttek. „Túl sokat ittatok, mondtam, hogy nem szabad.” Pepszint kaptunk a savhiány ellen.

Késő este, már sötétben érkeztünk Kunszentmártonba. Ezt a helyet senki sem ismerte (és a pletyka itt is terjedt, hogy a Szovjetunióba visznek, s az utolsó állomás Szibéria lesz). Valahogy lekecmeregtünk a vonatról, rendőrök közt fuvarosok vártak; mint később kiderült, azok a „kulákok”, akiknek a házába betelepítettek bennünket. Elváltunk Naményiektől, és a Mátyás király útja 24. alatt, egy kisebb konyhában kötöttünk ki. Az utcai szobában már laktak, akik előttünk érkeztek. A többire nem emlékszem, nyilván azonnal – vagy már közben? – elaludtam.

„Pokooli. Pokooli!” Anyám mondogatta, amikor fölbredtem, furcsa hangsúllyal, hogy először nem is értettem, mit mond. Az elmúlt pár évben már végigéltek egyet-mást: Esztergom-tábort, légópincét, bombázást, menekülést, romok takarítását (amikor kitelepítették őket, apám 43 éves volt, anyám két évvel fiatalabb nála). A kunszentmártoni első napok ehhez képest is mélypontnak tűntek. Két ágyasodronyon aludtunk, a konyhán ablak nem volt, csak egy ajtó. Ha az utcai szoba lakói ki akartak menni, rajtuk kellett átjárjanak. De legalább szilárd falak voltak körülöttünk, villany volt a házban, víz az udvarban. Addig nem tudtam, mi az artézi víz; lágy, édeskés íze sokáig megmaradt a számban. Ez a szoba-konyha volt a ház legjobb része, s a Mátyás király útja Kunszentmárton majdnem belvárosának számított. Kisséket, a házigazdáinkat kizsuppolták az utcai frontról a házuk hátsó traktusába (egy nagyobb lakókonyha, meg valami kamraféleség). Kiss M Istvánék tehetős gazdáknak számítottak, mindenki ismerte őket, akiknek mondtam, hogy most hol lakunk. Úgy is maradt meg emlékeimben a ház. Megrökönyödve néztem, amikor a minap – már K-val együtt (neki a nagyszüleit telepítették ki ugyancsak Kunszentmártonba) – újra meg akartuk nézni. Töppedt, földbe gyökerezett házacskát láttam. Görnyedt öregasszony üldögélt a tornác közepén, szinte a földön, a földben. Semmit sem tudott kitelepítésről, Kiss-ékről. Azt sem értette, hogy mi mit keresünk ott. (Az emlékeinket.)

*

Kunszentmártonnal mégis szerencsénk volt, mondhatni, óriási. A kitelepítettek egymás közt sokat beszélgettek, hogyan is választották a hatóságok épp ezt a járási székhelyet. Főúton feküdt, a 44-es mellett, amely Kecskemétről Békéscsabán és Gyulán keresztül Nagylakra (Románia) visz; akkor nem vitt. A híd a Hármas-Körösön keresztül egyenesen a városka főterére (akkor piactér) vezetett. Még nem épült meg az új Körös-híd és az elkerülő út sem, amely kettévágta, mondhatjuk, tönkretette Kunszentmárton települési szerkezetét azzal, hogy a város kijebb eső területén a Mátyás király útjával párhuzamos utat nyitott Szentes felé.

A Mátyás király útja – a büszke elnevezés is mutatta – a város főutcája volt, amely a 44-esből a piactérnél kiágazva Szentes felé vitt tovább. Itt előkelőségek – vagy, mondjuk, egykori előkelőségek - laktak: az orvos (majdnem szemközt velünk), volt járási hivatalnokok vagy az özvegyeik. Lejjebb, amerre mi laktunk, jómódú gazdák, az út alsó kanyarulatában pedig a ciszterciek, akik polgári iskolát tartottak fenn itt. Ez a környék persze nem hasonlított Budára (még kevésbé az Alkotmány utcára az Országház közelében), mégis némi büszkeséggel mondtam és írtam, hogy a Mátyás király úton, Kisséknél lakunk. Könnyen eljuthattunk innen az iskolába, a katolikus templomba - bár oda nem jártam, csak egyszer, tűzörségbe -, a piacra és a környező boltokba, az orvoshoz. Anyámnak egyre több szüksége volt Kátay Istvánra, akit katonaorvosnak neveztek egymás közt a kitelepítettek – lehet, hogy az is volt, vagy csak a

modora miatt. Rákanyarodva a 44-esre a piacnál, messzebb a református templomot érhattük el – kisebb és elhanyagoltabb, mint a masszív katolikus templom -, még messzebb pedig a vasútállomást.

Innen, a vasútállomás mellől hordtuk a tüzelőt; akkor jegyre és kiporciózva adták. Én is hordtam, mert Kisséktől kaptam egy gumikerekes kocsit, amire éppen egy család tüzelőadagja fért föl. Első alkalommal dicséretet kaptam érte, második alkalommal már néhány forintot is. Arra nem emlékszem, mennyit mertem kérni a fuvarért, de arra igen, hogy a nyár végére 120 forintom gyűlt össze; akkor nagyon nagy összeg, apám sem tudott keresni ennyit. Amikor a kitelepítettek meghallották, hogy fuvarozok, egyre többen bíztak meg velem. Én örültem, ők örültek – csak az a szegény asszony nem örült, aki maga is tüzelő fuvarozásból élt. Nyakába akasztotta a talicska hevederét, így cipelte a szenet és a fát. Sötétben mért végig engem, a pesti gyereket.

Ez volt az első nyári munkám, anyám azt kérdezte, mivel várjon, amikor hazaérek. Túl sok választék persze nem volt, én tejeskávéért kértem, hidegen, leveses tányérban, nagykanállal. Nagyanyám (anyám anyja – mert az apám anyját 1952-ben szintén kitelepítették) egyszerűen meglátogatott bennünket. Ilyenkor élesztőpástétomot készített. Anyám zsörtölődött: „Ne olyan sok tojással, anyuka!” „De hát akkor nem jó, fiam” (és csakugyan, az ő pástétoma sokkal jobb volt). Kenyérért az Újvilág utcai pékhez mentünk, minél hamarabb, hogy jusson, és mert később már nagyon tűzött a nap. Anyám valami kávé is tudott készíteni, bár apámmal ketten főként teát ittak (hogy honnan vehették, nem tudom). A reggeliző asztalt gondosan megterítette – akkor már mi kaptuk meg az utcai szobát -, és apám magabiztosan és elszántan reggelizett, mielőtt munkába ment volna.

Az első nyáron aratni rendelték ki őket. Anyám fehér sortot húzott (így öltöztek a kitelepítettek, nevetségesen és siratni valón), és az aratást vagy három napig győzte, aztán kidőlt. Apám tovább kitartott. Csépléskor derekasán zsákolt, engem is megtanított, hogyan kell megemelni és vállon, a nyakamhoz támasztva, kissé hátradöntve egyensúlyozni a zsákot. Nem mondom, hogy ügyes lett volna – a lassúbb munkások közé tartozott -, viszont kitartó volt, és jó kedélyű. Ezért aztán rendszerint szerették, még ha a brigádban bosszankodtak is, ha lemarad.

A kitelepítettek brigádokba verődve vállaltak munkát (az aratásra többé nem rendelték ki őket). Az a brigád, amelybe az apám is tartozott, erdőgazdaságban kapott föladatokat (később, nyári munkára, és amikor már elvégeztem a nyolcadikat, engem is ide vettek be, mint más, nagyobb gyerekeket). Csemetét ültettünk, még inkább gazoltunk, néha ki-kivágva magát a csemetét is (soha nem értettem, hogy fedezi föl az erdész azonnal, ha a csemetét visszatűztem a poros földbe). A csemetékre, ha már kitisztítottuk körülöttük a földet, kis halmokat kellett húzni a kapával. Apám itt is lemaradt a többiektől, magányosan kapirgálta a sor elején a földet. A többiek már a sor végén álltak, érdeklődve, kíváncsian, talán csúfondárosan szemlélték. Végül megérkezett, elővette a termoszt, és a tűző napban a forró teáját itta. Aztán azt magyarázta, hogy az angolok is így tesznek (a gyarmatokon).

A brigádban majdnem kizárólag férfiak voltak. (egyedül brigádunk vezetőjének a lánya dolgozott velünk; néha jól jött, mert Nádosy Kálmán őt küldte alkudozni – látótávolságban – az erdészhez). A kitelepítettek között sok volt az idősebb – túlnyomórészt hatvan fölött -, „egyetemi tanár” és „miniszteri tanácsos” csak úgy röpködött közöttük, de a kormányfőtanácsos (apám) még köztük is ritkaságnak számított. Okolicsányi bácsi már hetven fölött volt; fáradtan, mégis ruganyos léptekkel ballagott haza, vállán a kapája („Az úr a

pokolban is úr!"). Fehér vagy vajszínű gyakorló katonaruhája volt rajta, a fején vászonkalap, lehajtott puha karimával (mostanában megint divat). Feleségével és lányával telepítették ki, aki válása után visszaköltözött hozzájuk.

Okolicsányiék unokája – az apjánál lakott, kimaradt a kitelepítésből - nyaranta meglátogathatta az édesanyját. Együtt lógtunk, ha ráértem (ő általában mindig). Egy évvel volt idősebb nálam, és jóval fölvilágosultabb. Lelkesen szegődött Elefántiék nyomába, ahol három gyerek volt, a középső kislány (inkább már nagy), szőke hajú és kék szemű. Ez rettentően tetszett Lajosnak, lelkesen magyarázta, hogy a szőke kékszeműek hercegnők, királynők (apám is így gondolta, épp Elefántinéval kapcsolatban). Nekem inkább a feketék tetszettek, egyet ki is néztem magamnak a piacon, amikor anyámmal vásárolni mentünk. Az én hercegnőm zöltséget árult, a keze koszos volt. Struwlé Peter, gondoltam a körmeire nézve, és mert nekem annyi bajom volt a kézmosással, mindjárt vissza is riadtam (meg különben is). Inkább a „kis feketét” kísérgettük, aki a „nagy feketével” korzózott. Hátra-hátra néztek, hogy megyünk-e még a nyomukba, és nevettek rajtunk. (Csík Erzsébet nevetés helyett levelet írt, szerelmeset. Ő viszont, sajnos, szőke volt.)

*

A kitelepítettek közt magas rangú egykori katonatisztek is voltak; a hivatásosak fizikailag kiválóan tartották magukat még hetven körül is. Szellemileg, idegileg kevésbé. Nevetséges és elszomorító jeleneteket rendeztek – egyet épp a piactéren -, párbajra híva ki egymást. A fiatalabbak egymás közt nevettek. Naményi Pista bácsi és Garamvölgyi Ernő azonban nem nevetett. Nagy békéltető híreben állottak, rendszerint ők voltak a békebírók. Örökre szóló haragok születtek Kunszentmártonban. De persze barátságok is.

A társaság egyik középpontja, azt hiszem, az apám lehetett (K nagybátyja, aki vele volt kitelepítve Kunszentmártonba, legalább is így emlékszik rá). Rendületlenül jártak társaságba, vagy társaságot hívtak magukhoz. (A rendőrök, éjszaka a szüleim után kutatva, egyre ráztak engem, hiába. Végül a házigazdáink szóltak rájuk, hogy hagyják már aludni a gyereket.) Főként a hozzájuk hasonló korúakat, akikkel kártyáztak, társasjátékot játszottak. Engem is bevettek, ha épp kevesen voltak; a ma-jong-ot még csak tudtam követni, de a tarokk már fölülmúlta a képességeimet.

Hozzám hasonló kitelepített („pesti” gyerek csak kevés volt, mindenekelőtt Naményi Pista. Apám nyílpuskát készített nekünk, tollas nyílvesszőkkel, kiválóan lehetett célbalőni vele a gyümölcsfára akasztott zöltségreszelőre. Én győztem (könnyű volt nekem), de már úszásban és futásban NP, aki az egész öttusázást kitalálta. A Körös parti strandon a helybeli fiúk megsokallták, és fenyegetően közeledtek felénk. Pista odasétált hozzájuk, és hanyagul kérdezte: „Magotok van?” Együtt köpködték a napraforgó héját, én sikerült utánoznom őket nekem is.

*

A nyári munkákkal összeszedtem annyit, hogy megvehessek egy biciklit. Nem tudom, ki ajánlotta, de nagyon büszke voltam rá: egy katonai Steyer Waffennrad! Háborús példány! Nemcsak mert rá volt írva, hanem mert szokatlanul hosszú váza volt - hogy vihessék a géppuskát rajta, tájékoztattak -, nehéz, mint a só, és agyonhasznált, mint afféle múzeumi darab. Megpróbáltam felújítani; össze-vissza mázoltam színes zománccfestékkel. Nemcsak szórakozásból. Egyenesen létkérdés volt: dolgozni akartam a felnőttekkel. Sajnos, biciklizni

nem tudtam, ebből csak a szorongás maradt, amit apám Törökvész úti kirándulásain átéltem. Itt azonban nem Törökvész út volt, hanem a Körös-gát, kőszegéllyel. Abba fogózkodva tanultam meg biciklizni – büszke voltam. S persze bizonytalan is, amikor a brigáddal útnak indultunk. Ketten közrefogtak, nehogy nagyot essem.

Ez már Nagy Imre programbeszéde (1953) után történt. „Végtelen bírom az ilyen kommunistákat” – jelentette ki házinénink veje, aki vele lakott a lakókonyhában, s gondolom, alig várta, hogy végre elmenjünk. Mint ahogy mi is alig vártuk. Annyit legalább is megengedett magának a brigád, hogy Kunszentmárton határán kívül is elfogadja a beosztást, s az erdészet pedig, hogy Csépa, Szelevény határába küldjön minket. Csépa és Szelevény nekem sokáig az elérhetetlen szimbóluma volt, a vágyott távol. (Nagyot csalódtam, mikor végre egyszer meglátogattam.) A legtávolabbi hely, ahová elbicikliztünk, Tizzasas volt; már távolabb annál, hogysen naponta hazajárhassunk. Valami nagyobb ház üres nappalijában éjszakáztunk, szalmaszékelyeken, szorosán egymás mellett. Párna nélkül aludtam, hanyatt. S a Tiszán egy csónakban romantikáztam egy nálam több évvel idősebb lánnyal – a szerelemben volt szerelmes, nem belém -, akinek a nővére viszont nemcsak a szerelemben volt szerelmes.

*

A Mátyás király úti általános iskola a Körös-hídtól a Szentes felé vezető hosszú és poros főutca elején állt. Egykor vendégfogadó volt, ahol Petőfi is megszállt (amit emléktábla hirdetett az iskola falán). Ide csak mi, fiúk jártunk; a lányiskola az egykori polgári lett, emeletes iskolaépület a Deák Ferenc utcában. A mellékutca felé deszkakerítés zárta le az iskolaudvart, ahol tízpercekben rohangászni, még labdázni is lehetett. Az udvar túlsó sarkában tornaterem állt; kudarcaim és sikereim színhelye.

A két iskola közti jókora különbséget főként azon mértem le, hogy egyszerre jó tanuló lettem. Illetlenül jó tanuló, különösen ahhoz képest, hogy délutánonként csak egy szűk órácskát foglalkoztam a házi földadattal. És illetlenül – ahhoz képest, hogy kitelepített voltam (amit azonban, dicséretükre legyen mondva, tanáraink, legalábbis önszántukból, sohasem érzékeltettek velem). Osztálytársaim között én voltam az egyedüli „pesti”. Az egész iskolában nem is emlékszem másra, csak az öcsémre (a kitelepítettek általában idősebbek voltak). Két barátom, K. E. és Cs. I. kulák gyerekeknek számított, Cs-éknak malmuk volt. Mások származása nem foglalkoztatott. Őket azonban foglalkoztatta az én származásom, mert gyakran csúfoltak a hátam mögött („Kuzma, a paraszt”). Az igazat megvallva félttem is kissé, igaz, hogy nem épp az osztálytársaimtól. Inkább a nagyobb suhancoktól, akik esténként az iskola körül kóvályogtak, és szívesen belekötöttek az újonnan jöttekbe; legalábbis én így képzeltem (verekedésre azonban nem került sor).

Ezek a gyerekek általában is kevesebbet zajongtak és verekedtek, mint a pesti osztálytársaim. A nagy bunyók, amik a pesti iskolát jellemezték, itt szinte teljesen elmúltak. Kisebb összecsapások voltak persze - labda miatt, lányok miatt, csúfolódás miatt. Hetedikes koromban elhatároztam, hogy ha nyolcadikos leszek, mindig visszaadom az elvesztett labdát a kisebbeknek (megpróbáltam, de a többiek, bizony, nem hagyták). Viszont szurkoltak – nekem is, másoknak is -, hogy sikerüljön fölmásznom a rúdra a tornateremben, vagy hogy jó nagyot ugorjak távol a sportpályán. Így a gyanakvás és a szolidaritás szinte egyensúlyba került.

Egyébként pedig – sikeres lettem (amit Pesten sohasem tapasztaltam). Mint az osztály legjobb fogalmazója, József Attila „Csoszogi-ját” színpadra írtam, amit aztán a szomszédos Öcsödön (József Attila gyerekkori helyén) az én iskolám adott elő (mint kitelepített, én, sajnos, nem

lehettem ott, nem engedtek elmenni). Lelkesen tanultuk a „Légy jó mindhalálig”-ot, amelyet szinte végig betéve tudtam (mivel én lettem a sűgő). Járásai bajnokságot nyertem távolugrásból, de amire a legbüszkébb voltam, az a frissen elnyert MHK-jelvény volt. Ezért nagyon megdolgoltam: még rúdra mászni is megtanultam. (Mikor fölértem, gyorsan szaladtak a tornatanárért, hogy regisztráljon, mielőtt visszacsúsznék).

Kunszentmártoni tanáraimnak köszönhetem, hogy az iskolára ma is jó szívvel emlékszem vissza. Kiválóak voltak köztük. B. J., vékony, keskeny arcú ember, aki az egyik lábára sántított, úgy maradt meg bennem, mint a középkori szerzetesek: elszánt, fegyelmezett, az eszményeiért mégis lobogó ember. Ő volt a magyar tanárunk; akinek még öregkorában is közleménye jelent meg a kunszentmártoni földrajzi nevekről, és aki rendszeresen forgatta a nyelvtudományi közleményeket (apám időnként egy-egy kifejezés származása felől nyaggatta). Az irodalom vázlatok címét pirossal kellett aláhúznunk, a nyelvtan órák vázlatait zölddel, az összefoglalásokét pedig piros-zölddel. Jóval később tudtam meg tőle, hogy ezt a polgári tanárképzőben tanították meg neki, meg hogy ott nevelték rá arra a módszerességre, amellyel bennünket is tanított. Meg azt is, hogy a sántasága a háborúból származik, ahol mint földérítő szakaszparancsnok kapott lövést, és rosszul operálták. Dunántúli német létére elszántan (szinte szélsőségesen) magyar volt, és ezt még akkor sem rejtette véka alá (néhány hónap járásai szakfelügyelősködés után vissza is került az iskolába).

P. G. magas, jó vágású, rossz kedvű férfi, lovaglósizmát és katonai bricseszt hordott, azt rebesgették róla, hogy háború előtt katonatiszt volt. Fizikát tanított az osztályunknak, precizen, de meglehetősen kevés sikerrel. Amikor a „kis érettségit” tettük (záróvizsgát a nyolcadik végén), megállt mellettem, megcsörgette a szivarzsebében hordott színes töltőceruzákat, aztán bele-belejavított a dolgozatomba (ami így is csak négyesre sikerült). Akkoriban házasodott, amikor én iskolás voltam; elvette az újonnan odakerült énektanárt. Jellegzetes, férfias írását és a töltőceruzáit én is utánozni próbáltam.

T. I., a matematika tanárunk viszont Eszterházy-kockás bricseszt viselt, maga barkácsolta kréta- és szivacstartóval, ravasz-kás mosollyal közlekedett. Ő és a felesége (szintén polgárlista tanár) az első pillanattól kezdve igyekezett rajtunk segíteni, amennyire lehetett; panaszkodott, hogy – polgári iskolai tanár létükre – kuláknak nyilvánították őket. Ő szervezte és irányította az iskola meteorológiai állomását (két speciális hőmérő, barométer meg egy esőmérő), és az eredményeket, velem együtt, nyáron is mindennap kitette az iskola utcai ablakába. S. Gy., az énektanár, aki nem messze lakott tőle, délceg, kopaszra borotvált, napbarnított férfi, néhány népdalra máig úgy emlékszem, ahogy ő tanította.

Hogy az iskolai élet mégsem volt annyira felhőtlen, mint amennyire egy tizenhárom-tizenéves gyerek látta, arra csak néhány fenyegető jel utalt. Nem vonultam fel az osztálytársaimmal április 4-én vagy november 7-én (sem a szüleim nem engedték, sem a tanáraim), nem vettem részt látványos megmozdulásokon, nem kaptam meg az illő osztályzatot stb. Mindezt, mint írtam, nem vettem észre. Amit viszont nagyon is észrevettem, az Sztálin halála volt. Felsorakoztunk az iskolaudvaron, a tornatanárunk, aki mindig vastag fapálcával közlekedett (ezt használtuk katonai gyakorlatozáskor puskaként), felsorakoztatott bennünket, és csendben vigyázz-ban kellett állni. Ma is küszködöm azzal a görcsös nevetéssel, ami végigsöpört az osztályon. És észre kellett venni azt is, hogy a továbbtanulásom sem lesz rendben.

1953-ban, amikor nyolcadikos lettem, Kunszentmártonban még nem volt gimnázium. Az egyetlen „közéiskola” az óvónőképző volt (három éves), értelemszerűen nem nekünk,

fiúknak szerveződött. A jobbak, akikhez én is tartoztam, Szentesre jelentkeztek és jártak gimnáziumba. Késő délben vagy kora délután érkeztek meg a vonattal; közéjük tartozni, velük szóba elegyedni státusszimbólumnak számított. Szerettem volna Szentesre járni. Tanár (vagy lelkész) akartam lenni – íróember mindenképp –, de hát a szentesi gimnázium szóba se jött. Ami szóba jött – ha továbbtanulásról egyáltalán beszéltünk -, az az ipari tanulóiskola lehetett. Az MTH-intézetek (Munkaerő Tartalékok Hivatala) fekete egyenruhába öltöztették az ipari tanulókat, ez tetszett. Ilyen MTH-intézetet legközelebb Jászberényben találtunk volna (mezőgazdasági gépszerelő). Ezt annyira komolyan vettem, hogy nyolcadikos koromban kijártam a gépállomásra „órákat” venni. Gyanítom azonban, hogy a realitások ennél szerényebbek voltak. Valószínűleg megmaradtam volna napszámosnak (amihez nyolcadik után hozzá is kezdtem), ha nem jön a Nagy Imre-beszéd. De jött, és én föl- (vissza-) kerültem Pestre.

A budai képző

Egy szeptember végi napon (1953) anyám kikísért a kunszentmártoni piacra – ott állt meg a távolsági busz (a mai autóbusz állomás még nem volt meg) -, és föltett a pesti buszra. Nagy elhatározás volt. Nemcsak mert egyedül nem utaztam még Pestre (több mint két éve nem jártam ott), hanem főként mert ez akkor még törvénytelennek számított. Nagy Imre ugyan már a náyron bejelentette, hogy fölszámolják a internáló táborokat és a kitelepítéseket, szeptember végéig azonban még nem történt semmi. Kényszer lakhelyünket elhagyni még mindig tilos volt; de mi már éreztük, hogy az elbizonytalanodott hatóságok sem veszik komolyan. Heteket dolgoztam Kunszentmártonon kívül, és senki sem keresett. Iskolába viszont – bár akkor még csak az általános iskola volt kötelező – járni kellett, járni akartam (s persze a szüleim is akarták). NMem lehetett tovább várni; fölmentem Pestre.

Látva, hogy Kunszentmártonból aligha lesz lehetséges továbbtanulnom, anyám és Márta nagynéném – ő volt legközelebb az oktatásügyhöz – kérvényeket fogalmaztak. Az egyiket a debreceni Református Kollégium gimnáziumába, ahol nagyanyámnak még az Alkotmány utcából volt ismeretsége (egy házban lakott az egyházkerületi főgondnokkal). A másikat a budai képzőbe (pontosabban a kerületi tanácshoz), ahol viszont Márta nagynénémnek akadt kapcsolata. Izzalmukban azonban elcserélték a két kérvényt. A debreceniek szó nélkül visszaküldték. De a pesti ismerős jót nevetett rajta, és elintézte, hogy fölvegyenek a budai képzőbe.

Az egész haditervről én nem tudtam, de valami azért eljutott belőle hozzám. Annyi legalább is, hogy nem kell az ismeretlen Debrecenbe mennem, kollégiumba (sokáig tartottam tőle); hanem az ismerős Pestre, tanítóképzőbe. Rögtön el is képzeltem magamnak a tanítói pályát, s hogy majd taníthatok és írhatok (magyartanár). Kunszentmárton óta, ahol kiderült, hogy az elektrotechnikussághoz (mindig ezt mondtam) fizika is kellene, s azt én végképp nem értem, tanár vagy lelkész szerettem volna lenni. Mindkettő prédikál, s főképp mindkettő hivatalból irodalmat művel. Igazából azonban (bármit jelentsen is), író akartam lenni.

A busz csak egyszer állt meg hosszabban, Kecskeméten, öt óra múlva Pesten landolt, az Erzsébet (akkor Engels) téren. Itt – a mai gödör helyén – volt akkor és még sokáig a távolsági buszok „főpályaudvara”; ide érkeztem én is. Kiszálltam. Mindenki ünneplőbe volt öltözve – talán valami ünnep (miközben buszoztam)? Kunszentmártonban hozzászóltam, hogy rendes, városi ruhát csak vásár- és ünnepnapokon hordtak, ha hordtak. Itt, Pesten meg nmintha

állandóan ünnepnap lett volna (legalább is ruhailag). A Széchenyi utcába mentem, ahol már vártak.

*

Ettől kezdve egészen addig, amíg Kolozsvárra nem mentem, ez a két szobás szép, bár lehasznált lakás – egy valaha jobb napokat látott ódon házban az egykori tőzsdepalota (később tv-székház) háta mögött – lett az állandó lakásom. Otthont csak azért nem írhatok, mert bizonytalan voltam benne, hol is vagyok tulajdonképpen. S otthon persze leginkább ott volt, ahol az anyám tartózkodott. Ő pedig egyelőre még Kunszentmártonban maradt a családdal. Azt azért nem kockáztatták meg, hogy egyenesen visszajöjjenek Pestre. Sokáig várták a fölmentő határozatot. (Sok kitelepített várta velük együtt, s mire megérkezett, kiderült, hogy jórészt nincs is hová menniük. Így aztán számosan vagy szétszéledtek a környéken – mint K nagyszülei is -, vagy egyszerűen ott maradtak a nyomorban. Amit pedig most már „szabadon” elhagyhattak volna.)

A fölmentő határozat szerint Kozmáék elhagyhatták a kényszerlakhelyet (Kunszentmárton), viszont nem mehettek vissza Pestre, csak ha letelepedési engedélyt kaptak. Azt pedig nem kaptak – nem is kérhettek -, mert ahhoz állandó bejelentett lakás kellett volna Pesten. S hiába voltak „pestiek” minden értelemben, a kitelepítéssel elvesztették a pestiségüket. Állást pedig nem kaphattak, semmiféle, ha bejelentett lakásuk nem volt. Úgy látszott, a lakásbejelentésen múlik minden (dehogy azon múlt!), így aztán, sokan másokhoz hasonlóan, Pest környékén találtak maguknak valakit, aki hajlandó volt bejelenteni őket (a lakásbejelentés a rendőrségen folyt, és attól még sokáig ódzkodott mindenki).

Ürömben találtak egy használaton kívüli üzlethelyiséget, amit lakásnak is föl lehetett fogni; oda bejelentkeztek. Míg apám valami megélhetés után futkosott (a családi értékeket addigra mind pénzzé tették, az utolsó tíz Napoleon-aranyat apám zsebéből kilopták, még a kitelepítés előtt), anyám nap közben leginkább az anyjánál, az Alkotmány utcában húzta meg magát. Állandó rettegésben, hogy a társbérlők följelenthetik. Nagyanyám, az Alkotmány utcai lakás legális társbérlője, befogadta az öcsémet. Ha nagyon későre járt, vagy lekésték az ürömi buszt, később a szüleim meg-megkockáztatták, hogy bent aludjanak (hogy hogyan fértek ott el, egyetlen szobában, azt ma már elgondolni sem tudom). Itt vártak szorongva akkor is, amikor, a forradalom idején, éjszakára kint ragadtam az utcán.

Apám sok utánjárás után végre kapott munkát a köztisztasági vállalatnál. Jócsik Lajos segített neki (az, aki később az első környezetvédelmi könyvet írta a *Magvető Magyarországi fölfedezése* sorozatban). Apám hajnalban indult (mindig utált korán kelni), viharkabátban, ami szörnyen büzlött; mert a köztisztasági munka budipucolás volt. Vagyis hát köbözés (a számoláshoz értett), ami abból állt, hogy egy mérőlécezt ütközésig le kellett dugni a budiba, aztán kiszámolni, hány köbméter pucolni való gyűlt össze benne. Bár a viharkabátja olyan bűdös volt – a szag mindenüvé beivódott -, nem emlékszem, hogy rossz néven vette volna. Jókat beszélgetett a tulajdonosokkal (a külvárosokban és a Pest környéki településeken). A kabátját anyám mindig igyekezett leszedni róla már az előszobában. Ettől a társbérlők nem voltak elragadtatva (az előszobát közösen használták).

A társbérlők, akiket az Alkotmány utcai lakásba betelepítettek, két-két szobát használtak (a szobák, mint afféle nagy lakásban, eredetileg egybenyíltak – csak a nagyanyámnak építettünk külön bejáratot az ostrom utáni helyreállításkor. Igyekeztek barátságosak lenni (legalább is nem jelentették föl apoámékat, akik később engedély nélkül egyszerűen az Alkotmány

utcában ragadtak, s a nagyám költözött a helyembe a Széchenyi utcába). A következő években most megint az Alkotmány utcában laktunk, igaz, csak egy szobában. Mégis volt folyóvíz, wc, fürdőszoba (még ha fűthetetlen is).

A Széchenyi utca azonban valósággal hozzám nőtt. Naponta ingáztam nagyanyám és nagynéném között – ott mégis valamivel több volt a hely -, különböző ürügyekkel. A leggyakoribb ürügy a zongora volt. Ezt kötelező volt tanulni a képzőben, ezért naponta gyakorolni kellett. A zongorájuk még „a régi szép időkől” (melyek is voltak azok?) megmaradt a nagyanyáméknak, és Mártáéknál helyezték el, anik mint képzősnek szintén kellett gyakorolnia. A másik ok egy Jókai-sorozat volt (nem a gyakoribb, a piros-arany kötésű sorozat 1925-ből, hanem egy ritkább, bőrkötésű, sárga száz grammos díszpapíron). Jókai faltam – sok egyéb mellett –, s ha nagyon tetszett, egy-egy passzusát bemásoltam a dolgozatomba. Meg voltam sértve, ha észrevették. (Emellett megírtam még Robinson történetét Péntek szemszögéből, valamint egy fordított Egri csillag-ot, amelyben Gergely egyenesen a géppuskát találja föl. Mártáék azonban sokallták erre a papírt, erre anyám használt füzetekkel igyekezett ellátni.)

Mártáéknál volt a hely a tanulásra. A két utcai szobából az egyikben állt az ebédlőasztal (nem mondhatnám, hogy ebédlő volt, mert aludtunk is benne -, ekörül kerengtem órákon keresztül délutánokként. Akkor féként a kémia nem akart a fejembe menni, bárhogy erőltettem. Kaptam is egy hármast a röpdolgozatomra, amitől rettentően sajnálni kezdtem magamat (nincs családom, nincs otthonom, nincs senkim – ráadásul még ez a hármast is). Még szerencse, hogy ezúttal, kivételesen, a tanárom tévedett.

Az Alkotmány és a Széchenyi utca közti „társaság” – hogy szakszerű legyek – lett késői tizenéves korom „élettere” (éppen az, ahová, sokkal később, az Oktatáskutatóval visszakerültem). A Hold utca egyik reprezentatív házának első emeletén orosz katonák táboroztak sokáig (kitelepítésünk kezdetekor azonban kiköltöztették őket onnan). A Kálmán utcából a Hold utcába, majd onnan a Báthory utcába (akkor így írták) villamos kanyarodott át, ha a kanyarban lassított, az egykori oktatási minisztérium épülete előtt le-föl ugráltak az utasok. Átvágva a Batthyány örökmécses előtt („vigyázz, hogy írod!”), keresztül az Aulich utcán a Szabadság térre értem; akkor már ott ektelenkedett a szovjet emlékmű. A Szabadság tér sarkán, az amerikai követség kirakatában megnéztem az aktuális fényképeket (érdekes, Truman egészen más volt, mint ahogy az újságban néha láttam). Ha siettem, elmentem az egykori tőzsdepalota előtt (mi lehet az a tőzsde?), ha ráértem, inkább a Nádor utcába fordultam. S már ott is voltam a Széchenyi utcába, amely az Akadémia háta mögött kinézett a Dunára (végén a királyi vár, ahogy én tanultam).

Ha a Széchenyi utcából mentem a képzőbe, akkor a kettes villamossal utaztam; ha az Alkotmány utcából, akkor a hatossal (akkor még megállt a Nuygati és a Margit híd között a Koháry utca sarkán is). 1953-ban, amikor Kunszentmártonból Pestre értem, rendszerint a kettessel mentem. Később, a lopakodó „családegyesítés” után, visszakerülve nagyanyám lakásába, már inkább a hatossal. Az egykor Széll Kálmán, akkor már Moszkva téren kellett átszállnom az ötvenkilencesre. Pest felől csak kevesen jártak a képzőbe; velük rendszerint így közlekedtem.

*

Későn érkeztem a képzőbe; az első szeptemberi hetek már elteltek. Némi zavarral előbb Lakits Pál osztályába akartak tenni (az volt a mindenkori A-osztály), később mégis a B-ben

kötöttem ki, Bihari János osztályában. Az igazgatóhelyettes kísért be (kínos érzés), bemutatott. Volt egy hely az ablak melletti padosor végefelé, leültettek. A tanítási nap végefelé jártak, hamarosan csomagoltunk. Az osztály nagyobb fele bentlakó volt, néhányunkkal együtt én is hazamentem.

A tanítóképző – akkor és azóta, különösen a szakmabeliek budai képzőnek hívták – különös iskola volt. Ezt csak később fogtam föl, furcsa ismeretségek révén. Tanárai – csaknem kizárólag férfi tanáraink voltak, a nők éneket, zenét tanítottak, vagy a gyakorló iskolában dolgoztak – érezhetően két csoportra oszlottak: gimnáziumi és tanítóképezdei tanárookra. Nem mintha széthúzást tapasztaltam volna köztük, de a négy év alatt, amit ott töltöttem, a különbség mind érezhetőbb volt. Főként, mert közismereti tanáraink közül a meghatározó egyéniségek – köztük mindenekelőtt az osztályfőnökünk – a csak nemrég államosított és felozlatott Lónyayból került át (a Lónyay utcai református gimnázium Budapesten). Amit tőlük kaptunk, egy életre szól, még ha az anyagot nem tanultuk is meg (mint Hajdu Istvántól, a nyelvész Hajdu Péter bátyjától, eredetileg némettanár, nekünk oroszot tanított. Semmit sem tudtunk – mégis brillirozott velünk, ha látogatója volt. Egyszer nyelvtan órát helyettesített. Leesett állal figyeltük, mennyit tud; Hajdu Péter nyelvészprofesszor bátyjaként). Bódi Ferenc ("a Föri" szegedies kiejtése miatt) a Parasztpárt országgyűlési képviselője volt, Erdei Ferenc jó barátja. „Félre a könyvet, jegyzetelünk!” – s aztán az osztályteremben körbejárva mondta, miondta a történelmet, amelyet úgy kellett tudni is. Szathmáry Lajost – az Égető Eszter Cseresnéys kollégiumának alapítóját (igen!) – nimbusz övezte, már csak azért is, mert ő volt az igazgatóhelyettes). Jablonkay Pálról hamar kiderülhetett, hogy a Szent Imre katolikus ifjúsági mozgalom egykori szervezője volt; népszerű tanár, ki is neveztük egymás között osztályfőnökünk helyettesének.

Bihari Jánossal azonban, hogy úgy mondjam, különleges viszonyt alakítottunk ki; én pedig különösen. Mint Lónyay-s tanár ismerte anyámat még mint Baár Madas-i tanárt, ha ellátogatott hozzánk, az nemcsak osztályfőnöki családlátogatás volt (bár forma szerint annak számított). Leült anyám ágyára – anyám akkor már többet volt ágyban, mint fent, s különben sem nagyon lett volna máshová ülnie. Beszélgettek, én meghatottan hallgattam. Ő makói volt – Szegeden végzett, Horger Antalnál doktorált -, de a felesége (Mátis Ibolya) erdélyi. Tanító apja úgy szökött ki Erdélyből, hogy a ruhája alát, a dereka köré csavarva kihozta az utolsó magyar zászlót a falujukból. Bihari Jánosból protestantizmus, nép-nemzeti érzés és a klasszikusok szeretete áradt; olyan ötvözet, amellyel anyám Baár-Madas-i kollégáinál találkoztam utoljára, amit mélyen szívtam be, később már eredendően magaménak is tudtam. Kivetítettem anyámra, anyám családjára, és föl akartam venni Költő Gábor nevét; Elszakadásom apámtól és a vizivárosi-pasaréti rokonságtól itt és így vált mind tudatosabbá. Bihari Jánost inkább tiszteltem már, mint az apámat.

*

A képző ebben az időben ünnepelte alapításának centenáriumát, és vette föl a Táncsics nevet. Táncsis ebbe a képzőbe – vagy inkább a jogelődjébe – járt; címert szerkesztettünk neki (vagy inkább a tanáraink), diáksapkát kezdtünk viselni, ami az ötvenes évek közepén jött ismét divatba, sőt iskolai indulónk is volt (ezt Kapy-Králik Jenő készítette, nagy erudícióval, evangélikus kántor léte, Peskó Zoltánnal, az idősebbel együtt). Büszkén fújtuk, legalább is egy ideig. Fiúképző voltunk; lányokkal (hivatalosan) csak akkor találkoztunk, ha a Zirzen Jankások vagy a Vendel utcaiak eljöttek hozzánk, vagy egy kórusban énekeltünk velük. Így hát nem voltunk versenytársaik – a tinédzser fiúk ritkán versenyezhetnek hasonló korú lányokkal, a nemi elkülönítés nemcsak iskolai szabály volt, hanem ifjúsági tabu is. Maradtak

a felső tagozatos lányok; akik eredetileg nem jártak a gyakorlóba, mert csak később lett a gyakorlónak felső tagozata.

A tanári kar és a tanuló ifjúság nem igen illettek össze. Ezt akkor nem láttam, láttuk – később (osztály- és évfolyam találkozók) mind nyilvánvalóbbá vált. Amit a tanári kar – különösen a közismereti tanárok – képviselt, csak nagyon távolról és csak nagyon halkán szólította meg a tanítóképzőket (egyikünket-másikat jobban, a többséget kevésbé). Osztálytársaim többsége – különösen a kollégisták – nemcsak külterületről jöttek, hanem zömmel első generációs családokból. S az a néhány értelmiségi (mint én is), aki ide jelentkezett s be is került, gyerekfejjel nem nagyon mutatta, nem is igyekezett megmutatni mindazt, amit hazuról hozott. (Abban az évben, 1953-ban az oktatáspolitikai irányelv még az volt, hogy az „egyéb” származásúakat az általános iskolából gimnáziumba nem, csak szakmunkás képzőbe, jobb esetben technikumba irányították. A tanítóképző akkor technikumnak számított.) Így aztán Gerhát Pali (az apja lelkész volt), Fejes István (apja kitelepített katonatiszt) és jómagam („kormányfőtanácsos”) jobbak voltunk talán az átlagnál, de nem mindenben és nem föltétlenül.

A készségi tárgyakból biztosan nem, mert abban Karlovitz János brillirozott, aki több éve tanult már zongorázni előttünk, kezdők előtt. Dobosi István a legjobb tornász volt (közben megbukott történelemből) – könnyedén megcsinálta, amihez nekem hosszú délutánok gyakorlása kellett -, Gáspár Laci pedig (igaz, nem a mi osztályunkba járt) legendásan a legjobb tanító. A budai képzőbe kevesen jártunk („A mi kis iskolánk, az egész ország és a nagy Szovjetunió” – mondta, s mutatta is hozzá, lábújjhegyre állva a nagyszünet röpgyűlésén a kollégiumi igazgató). Eléggé ismerhettük egymást. S egyre kevesebben voltunk, mivel az utánunk következő évfolyam (többek közt Bábosik Pista, később pesti egyetemi tanár, jó barát is odajárt) volt az utolsó, újakat már nem vettek föl. A képző főiskolává alakult.

*

A közismereti tanárok korábbi gimnáziumokból jöttek – s ők tanították a tantárgyi módszertanokat (nem vették túl komolyan, mi sem) -, a pedagógia (pszichológia) tanárok viszont a tanítóképzőkből. A képző igazgatója (Árpácssy Gyula) Esztergomból. Makulátkan fehér köpenyben sétált végig a nagyszünet végén, amikor a csöngetésre vigyázz-ba kellett merevednünk („Macska! Macska!” – futott végig a figyelmeztetés a nagy kamaszok között, mire mindenki görcsbe rándult). Az óravázlatokhoz negyedréteges alakú nagyfüzetet kellett használnunk, oldalanként ceruzával megkeretezve. Időnként azt ellenőrizte, nem szúrtuk-e át a lapokat, könnyebbség kedvéért, körzővel.

A közismereti és a pedagógiai tárgyak közt a különbség szembeötlő volt. Pedagógia tanáraink az akadémikusokig precizek és aprólékosak voltak. Nehezen tanulható könyvekből tanítottak-tanultunk; a Kardos-féle általános lélektan még csak hagyján volt, de a nevelésemletről nehezen birkóztunk. Hajnalonként keltem, az Alkotmány utca még csöndes volt. A tanási napsütésben kiültem az erkélyre – így jobban láttam, és nem zavartam az alvó családot -, és igyekeztem megjegyezni a gondolatmeneteket. Jegyzeteltem is hozzá, a könyv margójára (nem volt szabad). Mégis alig ment (mint korábban a kémia); Makarenko Új ember kovácsa sokkal jobban megfogott (azt jobban tudtam kötni cserkész élményeimhez és gyakorló iskolai tapasztalataimhoz is valamennyire).

Holott épp ezekből a tárgyakból kellett kisegíteni a tanárainkat, később a hozzánk látogató tanárjelölteket is. A képző egyúttal gyakorló iskolaként is szerepelt; hozzánk jártak az

egyetem pedagógia szakos hallgatói (leendő képzős tanárok). Hetekig hospitáltak, hátul, a padok mögött, magukkal hozott székeken; majd egyikük-másikuk átvette néhány órára a tanítást. Aztán elkövetkezett egy-egy nagy nap: egyszerre több szék volt előre bekészítve (hurcoltuk, nagy garral). S aztán a tanárjelölt következett valami didaktika vagy nevelélmélet órával. Mit mondjak, nem volt könnyű dolga; különösen ha a próbatanítások során nem volt elég jó hozzánk (osztályozni mert, vagy legalább nem volt elég csinos).

Ez a „tanítva tanulunk” – a precizkedés, egyszer-egyszer korlátozottság ellenére is – nagyon jó volt a tanítóképzőben. Különösen, hogy magunk előtt láthattuk, amit mi magunk is csináltunk a gyakorlóban. A gyakorló iskola egybe volt szervezve a képzővel; a képző épületében működött (akkor még nem volt önálló épülete az általános iskolának), akár csak a kollégium (később a hegy túoldalára költöztek), vagy a gyakorló kert (később épült csak rá a tízemeletes kerületi pártház). Elsőben – amikor megérkeztem – még nem (szocializálódtunk), de másodiktól kezdve rendszeresen be voltunk osztva a gyakorlóba. Akiktől igazán sokat tanultunk mint mleendő tanítók, azok a gyakorló iskolai tanítók voltak; egy kivétellel mind nő. Nemcsak az osztályukkal bántak nagyon jól, hanem a kamaszokkal is. Azt hiszem, a tanítóképzésnek (középfokú) ez a legnagyobb dícsérete.

Másodikban egy-egy napot hospitáltunk, harmadikban már órát tartottunk, negyedikben pedig egész napokat tanítottunk végig. Hosszú napokat készültem egy-egy órára. Az óratervet előbb megalkottam, majd szó szerint meg is tanultam (ha üres volt épp a társbérleti konyha). A hatos számfogalom – hat pötty, hat nyuszi, hat virág. Jól sikerült, valósággal lebegtem. A gyerekek átfogták a térdemet: „kistanító bácsi! Kistanító bácsi! Gyere máskor is!” Mentem (ha küldtek, ha hívtak, ha hagytak. Mit mondjak, lelkes tanító bácsi voltam („Néptanítócska” – biggyesztette el a száját otthon az öcsém). Lelkes néptanító, lelkes dolgozatíró, lelkes szónok és közszereplő (amit az egyházközségben díjaztak, Bihari kevésbé. Csak szorongva elmondott történelmi érettségim után dicsért meg: „Na, látod. Tudsz te ilyen szerényen is....”

*

Írtam mindenfélét iskolai dolgozat ürügyén: szellemtörténeti okfejtést a népi irodalomról, politikai pamfletet a keleti parasztállamok szocializmusáról. Mikor mit olvastam: Szabó Dezsőt, Németh Lászlót, Veres Pétert. „Műsoron kívül” is írtam, naplót és útirajzot. Utóbbi még mindig megvan (mai ízléssel szinte olvashatatlan). 1956 nyarán Romániába, Erdélybe kirándultunk.

Máskor a nyarakat munkával töltöttem. Elsős koromban hozott össze a sors – jobban mondva apám társasága, egykori barátai, akik még mindig megvoltak vagy újra meglettek – S bácsival (mérnök úr), aki nyugdíjasan mint erdőmérnök még bedolgozott a Földhivatalnak, és a Pest környéki erdők térképeit pontosította. Ehhez neki figuránsok kellettek, akik a mérőléceket tartották, míg ő a mérőműszerével a távolságot leolvassa, aztán a tervrajzon rögzíti. Helybelieket is fogadhatott volna – Sárszentmihályról, Ceglédbercelről, ahol megfordultunk -, de úgy látszik, jobban megbízott „a társaság” fiaiban. Mint később kiderült, csalódott bennük. Siegler Gyuszit nem igen érdekelte az egész munka; csak a szüleinek engedett. A hosszú mérőléceket úgy egyensúlyozta a vállán, hogy időnként orrba taszította S bácsit („Ez engem aggat!”, mondta szemrehányóan S bácsi). Párniczky Elemér sem sikerült a próba sokkal jobban, mert őt érdekelte volna a dolog – hajóskapitánynak készült (rövid időre tengerész is lett), mérni tudni kellett -, viszont korán kelni nem annyira szeretett. Maradtam én, köztük a legkisebb és a legbuzgóbb. Még S bácsi csizmáját is hajlandó voltam (igaz, csak egyszer) kipucolni, miközben azt mondtam magamban, a hátamon vághatja a fát – akkor is kell a

munka). Nagyon megszeretett (s soha többé nem mondta, hogy cipőt pucoljak). Másodével képzős koromtól kezdve felnőtt fizetéssel alkalmazott, ami kiszállási pénzzel járt (persze, nem aludtunk otthon, hetente egyszer járhattunk haza). Ez már sok pénz volt. Megvettem életem első ballonkabátját, aktatáskáját és – nem tudtam ellenállni – sokadik tollkészletét.

Így futotta harmadikos koromban, nyár végén az erdélyi útra is. Kötelező nem volt ez az osztálykirándulás, de persze jött, aki csak tehetett. Nyár vége volt, harmadév vége, a Rákosi-korszak vége. A fegyelem, a megszokott, a betartott, a ránk kényszerített mindenféle bomlott körülöttünk. S nekem különösen is: Erdély! A vonat ablakából kihajolva lestem egy vastag, vörös vonalat, ami a határ kellett volna legyen (a térképeken). Az nem volt ugyan, de határsáv, őrtornyok és gépfegyveres határőrök a határ mindkét oldalán, azok igen. (A minap utánunk szaladt a román határőr lány, amikor megállás nélkül akartam áthajtani Szatmárnémeti felé: „Még nem vagyunk schengeni határ!”, kiabálta, most már persze magyarul.) A naplóm szerint éjszaka robogtunk át a határon, a székely himnuszt (tiltott) énekelve. Nem tudom, de talán nem lehetetlen; Jablonkay tanár úrtól még ez is kiltelt.

Ha a napló silárisan olvashatatlan is, az élmény mindenképp megrendítő volt, legalább is nekem. S Jablonkay tanár úr tett róla, hogy másoknak az is legyen. Biológia-földrajz tanárként nemcsak a természethez értett, hanem a történelemhez is (amit, már mint az interpretálását, nem minden tanárunk dicsérte). De Jablonkay nem tett féket a nyelvére – ha már ötvenhat nyara volt, s ha már egyedül voltunk a vagonban, akkor mindent elmondott, amit az előző évben az iskolában nem tudott, nem akart vagy nem mert. Csaba királyfitól székely határőrökig, szószegéstől áldozatos hazaszeretelig volt itt minden; a táj valósággal megelevenedett. Nekem amúgy is eleven volt, mert Jablonkay szavai mögött egyre erősebben hallottam – hallani véltem – a nagyanyámét. Ahogy mesél. S nem azt láúttam, amit néztem – hanem azt, amit hallottam; akkor és azelőtt.

Kolozsváron („Kolozsvárott”, figyelmeztettek) a főteret a Szent Mihály templommal (az esküvő! A „lepp”!). A Petőfi emlékhelyeket („ezt se tanultátok”). A tordai hasadékot („Szent László izzadt teste...”); a szász városokat (hitehagyottak), a torockói népviseletet (maroknyi székely...). Csodák csodája, Kolozsvárra mintha ráismertem volna, talán annyit mesélt róla a nagyanyám. Taplósapkában díszelgettünk. Találkoztunk egy kedves lánnyal, aki csak románul tudott, de se baj, jól elbeszélgettünk. (A megsárgult fényképen, a Mátyás szobor előtt mosolygós, kissé tenyeres-talpas anyányi nőalak áll, két oldalán megilletődött tanítóképzősök. Fejes Pista barátom csak azért nincs a képen, mert épp otthagya az egész társaságot, nagyon unta ezt az idegenvezetést, és „magánúton” lement egészen Bukarestig.)

A legnagyobb élmény azonban Marosvásárhely volt, illetve az egész „Maros-Magyar Autonóm Tartomány”. Ezt még Gheorghiu-Dej csinálta, szovjet nyomásra, hogy kifogja a szelet a romániai kommunisták vitorlájából, akik a Szovjetunióba jártak árulkodni, s akik közül a meghatározó személyiségek magyarok voltak. De nem ezen csodálkoztunk (ezt akkor nem is tudtuk). Hanem azon, hogy van másik magyar történelemkönyv, mások magyar irodalom, másik magyar földrajz. Másik magyar iskola is, nemcsak a miénk. Másik fiatalok, akik éppúgy beszélnek magyarul – az iskolai megpróbáltatásaikról, meg egyebekről is -, mint mi. A marosvásárhelyi középiskolában, ahol fogadtak, minden fiúnak került egy-egy magyar kíséző (mert leányiskola volt, hála Istennek, leány).

Nekem Gampe Júlia jutott, aki – számomra szokatlan (és kezelhetetlen) módon – láthatóan szerelmes lett. Ez főként onnan derült ki, hogy amikor elbúcsúztunk, egy könyvet adott, benne jellegzetes írásával egy R versidézet: „ameddig piros lesz a vér, ameddig fehér lesz a hó...”.

(É ezt a könyvet s az egész történetet nem nagyon szerette. Hát még ha tudta volna szegény, hogy Gampe Júlia még egyszer föltűnt, sok-sok évvel később, idős hölgyként, társtalanul, Németországból.) Tanulságokkal és csomagokkal telve érkeztünk a Nyugati pályaudvarra (Jablonkay mindenkitől egy kis segítséget kért). Búcsúzásakor aztán kiderült, hogy a cserediákok cseretanára is velünk jött, feleségével és gyerekeivel együtt. Kiderült, hogy ez a „cseretanár” épp Jablonkay testvére volt (később a budapesti Petőfi Gimnázium ismert tanára). Magyar állampolgár lévén – újra azzá vált, amikor Erdélyt Magyarországhoz csatolták -, gond nélkül áttelepült (1956 kora őszét írtuk). S az is kiderült, hogy velünk költöztették át az ingóságait; az én csomagomba egy nagypárna jutott.

Ötvenhat

1956. október 23-án – mint mindig – kettő és három között értem haza az iskolából. Bár a Margit-hídon jöttem, akkor még senkit és semmit nem láttam. Nem is tudtam semmiről. Ebéd után elindultam a nagynénémekhez a közeli Széchenyi utcába. Náluk volt zongora, ahol délutánonként gyakorolni szoktam. De aznap már nem érkeztem el hozzájuk. A Batthyány örökmécsesnél barátok állítottak meg, akik elmondták, hogy „kitör a forradalom”. Így hát elindultuk együtt forradalmat nézni, és hamarosan a Bem-szobornál kötöttünk ki. Ez négy vagy öt körül lehetett.

A forradalom kitörése sem váratlan, sem hihetetlen nem volt. 1956 szeptembere és októbere izgalomban telt el, amiből az iskolánkba is beszűrődtek a hírek (a szüleim nem politizáltak). Október 6-a különösen emlékezetes nekem, mert én mondtam az iskolai megemlékezést (szövege valahol ma is megvan). Ma már persze inkább csak a hangulatára emlékszem azoknak a heteknek; ennyi is elég azonban, hogy érthetővé tegye a forradalmat.

Enyhe, október végi délután volt. Mire a Bem-térre értünk, a szobor környéke már zsúfolásig megtelt. Beszélt valaki, akit nem jól láttam, de akiről az terjedt el hirtelen, hogy Veres Péter. Ez mindjárt nyomatékot adott szememben a történeteknek. Teljesen belevesztem a hangulatba, a tömegbe és az időbe, amely észrevétlenül röpi. Úgy hét és nyolc között morajlott végig a jelszó, hogy menjünk a Kossuth-térre. Nagy Imre fog beszélni.

Elindultunk a Margit-hídon. Az úttesten mentünk, a forgalom akkor már állt. Többé-kevésbé rendezetlen sorokban vonultunk, szemben rendőrök vagy katonák jöttek. Ekkor újabb jelszóra zendítettünk: „Új ruhát a honvédségnek!” „Le a sapkarózsával!” Talán a Kossuth-címert is követeltük. Lelkesültek és fáradhatatlanok voltunk. Ott masíroztunk a híd közepén, a tömeg erejével, és úgy éreztük, hogy ellenállhatatlanok és győzhetetlenek vagyunk. Sötétedett.

A Kossuth-tér bejáratánál, az Alkotmány utcához közel kaptunk helyet; kis csapatunk beleolvadt a téren zsúfolódó emberáradatba. Ez megsokszorozta az erőnköt és lelkesültségünket. Jelszavakat skandáltunk, Nagy Imrét követeltük, énekeltük fölvaltva a Himnuszt és a Kossuth-nótát. Percek alatt elszállt, lefoslott rólunk a bilincs, amelyet az elmúlt évek kovácsoltak ránk. Mind felszabadultabbak és merészebbek lettünk; valósággal röpi. Mintha többen is kiálltak volna az Országház erkélyére, de a tömeg lehurrogtatta őket. Végre kijött Nagy Imre – erőtlen és távolságtartó volt. A tömeg legalább is nem ezt várta, csalódást keltett. Egyre többen zsúfolódtunk össze. Lassan kiszorultam a térről a Földművelésügyi Minisztérium háta mögé, a Szikra Nyomda bejáratához, a Kozma-utcába. Ez úgy kilenc tájban lehetett.

Csak egy lépésnyire voltam otthonról, így hát hazaszaladtam. Nyilván látszott rajtam a lelkesültség, és a szüleim is nyilván hallgathattak már rádiót. Csak így érthető, hogy nem is ellenkeztek, amikor valamit ettem, aztán megint elrohantam. Azt ígértem, hogy később újra hazanézek.

De ebből nem lett semmi. Mire az FM-hez visszaértem, a tömeg már mozgásban volt. A Belváros felé tartottunk. Izgatott híresztelések hallatszottak, hogy a Rádiónál lőnek. Odamentünk.

Az Alkotmány utca és a Kiskörút sarkán megint rendőrökkel találkoztunk. Velünk sodródtak ők is. A Körút és a Kossuth Lajos utca kereszteződésénél, az Astoria előtt katonák álltak (talán "zöld ávosok", vagyis határőrök). Csatlakoztak hozzánk. Nem mentünk, sodródtunk a Rádióhoz, ahonnan ekkor már lövések csattantak. Úgy tíz-tizenegy közt érkeztem oda.

Mondanom sem kell, semmit sem láttam. Csak embert ember hátán a szűk Bródy Sándor utcában, akiken keresztül nehezen tülekedtünk a Rádió közelébe (talán el sem értük). A lövöldözés elől mindenestre a Múzeum széléhez menekültem, onnan pedig vissza a Körútra. Ott, nagyjából a Múzeummal szemben, valamelyik bérház kapualjában töltöttem a 23-ról 24-re virradó éjszakát.

Az órák szinte repültek, és bevallom, nem emlékszem részletekre. Csak arra, hogy úgy zsúfolódtunk össze abban a kapualjban – meg a többi, szomszédos ház tövében is -, mintha eső esne, és az elől keresnénk menedéket. (Ez a kapualjba állás aztán a következő két hétben rendszeressé vált a Belvárosban.) Az izgalom félelemmel keveredett, de fegyvere körülöttem senkinek se volt (fegyvert osztani láttam a Rádió előtt, én is odakerültem, de nem jutottam hozzá. Nem is tudtam volna mit kezdeni vele.) Egy pillanatra megérintett a rettenet – valamikor éjfél körül -, amikor egyikünket ott, a kapu alatt találat érte. A többiek félrehúzták, nem törődtek vele. A bosszúvágy kerített hatalmába, amikor láttuk a tömeget áramlani – menekülni – a Múzeum mellett. Szovjet harckocsik vonultak el a Múzeum előtt – a velünk szembeni oldalon – a Kálvin tértől az V. kerület felé úgy négy óra tájt. Nyitott tetejükénél a katonák úgy feszítettek, mintha díszszemlére érkeztek volna. Egyszer csak lövés csattant a Múzeum felől, és az egyik orosz lehanyatlott. A többiek gyorsan lebújtak. Elégtételt éreztem.

Hat és hét közt leszállt a köd, és megszűntek az "események". Mérhetetlen fáradtság vett rajtam erőt az átvirrasztott éjszakától, de főleg az előző napi lázas izgalomtól. Egyszerre eszembe jutott, hogy egész éjszaka nem voltam otthon, és hogy másnap is nap lesz, iskola, munka. Szétszéledtünk a kapu alól, és elindultak hazafelé. Hallottam, hogy lezárták a Belvárost – megpróbáltam a körúti bérházak sora mögött, kerülő úton hazaérni. De nem lehetett; tényleg mindenütt ballonkabátos alakok álltak – kettesével, hármassával -, engem is megállított hirtelen kettő. Kérdezték, hová megyek (haza), hol voltam (nem tudtam és nem is mertem éjszaka hazamenni), fegyver van-e nálam. Végigmotoztak, és én nagyon megijedtem, mert eszembe jutott, hogy a zsebemben egy csomó röplapot gyűjtöttem össze mementónak. De őket nem ez érdekelte, hanem a pénztárcám, amit talán pisztolynak vagy lőszernek nézhetek. Egyszerre rám fogták a géppisztolyt, és elővetették velem a pénztárcát. Aztán rám parancsoltak, hogy takarodjam haza, és ne is menjek ki az utcára addig, amíg a rádió nem mondja. Hét és nyolc közt értem haza.

Apám dühös volt, anyám pedig ijedt, mert nem kapott rólam hírt. Egész éjszaka a rádiót hallgatták, és szomszédoltak a házban, hogy megtudják, mi is történik odakint. Megkönnyebbültek, hogy végre otthon vagyok. Amit én láttam s amit ők hallottak, abból

lassan kikerekedett egy történet (ami számomra sohasem lesz egészen világos). Október 23-a így is maradt meg bennem: egy történet félszavakból, elhallgatásokból, értetlenségekből és lelkesült reménykedésekből.

*

A következő napok mintha álomban teltek volna el, remény és kétség között. Folyton szólt a Szabad Európa, de még ennél is fontosabbak voltak azok az összebújások, amik közben szüleim és a házbeli ismerősök, rokonok - főként R. F. I., a lelkész és a hozzá járók, nála gyülekezők – híreket cseréltek és elgondolásokat szövögettek. Álom és ébrenlét e hosszúra nyúlt megszgyénjén kiemelkedik néhány emlékkép.

Október 25-én a Parlament felé mentem, hogy lássam, mi történik odakint. A Kossuth téren néhány szovjet tank állt háttal az épületnek, szemben a térrel; a katonák épp a civilekkel barátkoztak (mintha zászlóikat adták-vették volna). A tér most nem volt annyira zsúfolt, mint 23-án este, de sokan voltak most is kint. Nagyjából a Kúria épületéhez értem, amikor csattanások visszhangzottak, lövések hangja. Az FM oszlopcsarnoka alá húzódtunk, látni véltem az összeeső embereket. R. F. I.-vel együtt menekültem haza.

Életveszélyben nem voltam, csak egyszer. Néhány nappal később kenyérért indultam a Kiskörút túloldalán lévő pékhez, ahová nagyanyám háború óta járt. Épp kiléptem a kapualjból a járdára, hogy átmenjek az úton, amikor csattanás hangzott, és valaki visszarántott. Nem néztem körül, és nem vettem észre, hogy a Nagy Ignác utcában egy szovjet tank áll, és pásztázza az Alkotmány utcát. Nem éreztem sem ijedséget, sem félelmet. Szinte a tudatomig sem jutott el, hogy életveszélyben forogtam.

Pedig utólag végiggondolva többször is veszélybe kerülhettem volna. A 49-es villamosra szálltam, hogy a Kálvin térre menjek (már nem tudom, miért). A Deák térnél a villamos megállt. Megint hallottam a jellegzetes, éles csattogást, a géppisztoly hangját. A villamos peronján állva figyeltük – sokadmagammal, mintha biztonságban lennénk -, amint a szemben lévő Madách-házak falához lapulva emberek futnak és lönek egymásra.

Leszálltam a villamosról, gyalog mentem tovább a Múzeum felé. A zsinagógával szemben, a körút túloldalán boltok sorakoztak betört kirakatokkal. Láttam, hogy a kirakatban minden a helyén van, senki nem nyúlt semmihez. Furcsa, de ezt akkor valahogy természetesnek tartottam. Rajtam is erőt vett valami általános erkölcsi emelkedettség, valami megtisztulás, ami az áldozással és az áldozattal jár együtt.

Később hosszabb utakra merészkedtem, kenyérért a Zrínyi utcába, báméskodni a Blaha Lujza térre, szörnyülködni a Nyugatihoz. A Zrínyi utcában, ahol kenyérért álltam, belelőttek a sorba; egy fegyveres elbújt mögém, a többiek pedig végigpásztáztak bennünket. Többen kiestek a sorból (a pék gyorsan bezárt). Mégis, holttestet először a Nagykörúton láttam, a Harminckettesek terénél. Ott szörnyű volt a rombolás, házak omlottak le, belövések ásítottak, mint ostrom után, alig tíz éve. De akkor még kicsi voltam, nem engedtek az utcára. Most viszont a törmelék közül kőporos pufajka ujjá nyúlt elő, és ahogy a szememmel végigkövettem, kirajzolódott belőle egy elesett ember teteme. Ez volt az első halott, akit saját szememmel láttam (talán azért is maradt meg ennyire világosan). De sokan lehettek; a Harminckettesek szobra előtt voltak eltemetve, sírjukon sokáig égtek gyertyák, maradtak virágok.

A Batthyány örökmécsesnél ávóst üldöztek, ez váratlan, meghökkentő és ijedelmet keltő volt. Az ember átment a téren, hosszú bőrkabátot hordott (akkor ez nagy divat volt). A bőrkabát és a barna cipő valahogy árulkodó lehetett; mindenesetre kiáltások hangzottak (ávós,ávós), pillanat alatt tömeg vette körül, meg akarták ragadni. Nem emlékszem, mi történt vele – talán valahogy sikerült kimagyarázkodnia. Ilyesminek többször voltam tanúja, legemlékezetesebben a Nyugati előtt. Ott meg is fogtak valakit, és hiába magyarázkodott, a szemem láttára meglincseltek és fölakasztották. Napokig lógott a fán. ugyanúgy, mint egy másik az Oktogonnál, elfeketült arccal és kidülledt, véres szemmel.

Néhány tanítóképzős véletlenül összetalálkozott, én például F. I.-vel, osztálytársammal és barátommal, aki Óbudáról gyalogolt a Margit hídhöz. Mások a Nagykörutat járták, egyeseknek talán fegyverük is volt. Hasonló történeteket mesélt M., a nagynéném, aki a Kertész utcában tanított, és akinek nem egy tanítványa azzal dicsekedett, hogy beállt nemzetőrnek (M. ezt riadtan mesélte, mivel ezek a fiúk előzőleg épp hogy szélsőséges és könyörtelen baloldaliak voltak.) Családunk más tagjaitól – főleg a budaiaktól – azonban tulajdonképp el voltunk vágva (a kitelepítés óta telefonunk sem volt, illegálisan laktunk nagyanyám társbérletében). Ezért voltunk annyira ráutalva a szomszédainkra.

Ötvenhat egyik velejárója – mint minden ijedelemé és nagy megrendülése – sok hirtelen és megmagyarázatlan kibékülések voltak. Egykori lakásunkban három család lakott, akik nemigen álltunk szóba egymással. Most egyszerre kérdezgetni kezdtük egymást, közösen hallgattuk a rádiót, és együtt faggattak engem, aki a legtöbbet járkáltam az utcán. Ugyanígy történt a lépcsőházban is, ahol régi jó szomszédok nemszeretem új beköltözőkkel laktak együtt. W. bácsi és M. néni följöttek, és elmesélték, hogy a fiaik Izraelbe menekültek. Egyszerre összejártunk N. S-ékkal; nagyapám révén régi ismerősök, mert N.S.-t a nagyapám taníttatta, de ezt ő nehezen bocsátotta meg nekünk. Most együtt hallgattunk rádiót.

De a biztos és állandó támpont R. F. I. volt, akihez szüleim csaknem minden délután vagy este átmentek. R. F. I. és a lakása – egyben lelkesi hivatal – forradalmi találkozóhelynek számított. Sokan megfordultak ott; a készülődő többpárt rendszer második vonalából gyakorlatilag mindenki, akiről akkoriban hallani lehetett, főként erdélyiek. Hosszan latolgatták a kisgazdapárt újjászervezésének esélyeit vagy a Petőfi-párt programját. R. F. I-nek nemzetközi egyházi kapcsolatai voltak, elsősorban angolszász országokkal; nála mindig friss hírekhez vagy autentikus kombinációkhoz lehetett jutni. Híreket és álhíreket, rémhíreket és félinformációkat egyforma mohósággal fogyasztottunk, ittuk a csalóka reményt.

A reményre, hogy minden megváltozik, családom igencsak rá volt éhezve. Attól kezdve, hogy szüleimet kibombázták a lakásukból, és az ostrom alatt a nagyanyámékhöz költöztünk, szinte évente történt valami rossz velük. Ostrom, GPU fogság, apám leütése és kifosztása a nyílt utcán, nagyapám vagyonának államosítása, lakásunk társbérletesítése, állásvesztés, kitelepítés, kitiltás Budapestről. Apám és anyám családja mind a két oldalon nemzedékről-nemzedékre újra meg újra elvesztette az egzisztenciáját. Most az oroszok kivonulásában reménykedtünk, az ENSz bejövételében, semlegességben, és abban, hogy valamiféle nemzeti és demokratikus világ következik. A politikusokat, akik egyre többen és egyre sűrűbben tűntek föl, ezekhez a vágyainkhoz mértük. Ehhez képest Nagy Imrét (másokról nem is szólva) kommunistának tartottuk, aki kénytelenségből engedett a fölkelőknek, és sodródott az eseményekkel. A szorongó reményt, hogy megszabadulunk a Rákosi-rendszerrel és az oroszoktól, egyfelől a rádió táplálta, másfelől azok a hírek, amiket magunk gyűjtöttünk utcán, társaságban, sorban állás közben vagy tüntetéseken. Újra meg újra elénekeltük a Himnuszt meg a Kossuth-nótát.

November 3-án végre látszani kezdett a kibontakozás. Az oroszok bevonulása mintha lelassult volna, és az általános sztrájkot is felfüggesztették. November 5-ére, hétfőre munkába készült mindenki. Addig én sem jártam iskolába. Úgy volt, hogy hétfőn újra kezdődik a tanítás.

*

November 4-e után hetekig úgy támolyogtunk, mint a részegek. A fölfokozott várakozás, a hiú remény és a teljes kiszolgáltatottság mély csüggedésbe taszított. Hiába reménykedtünk az utóvédharcokban és a néma ellenállásban. Hiába gyújtottunk gyertyát a harcolók tiszteletére, az elesettek emlékére. Hiába tiltakozott minden porcikánk a rágalmak és ferdítések ellen. Az orosz túlerővel szemben mit sem használt. Nem használt bátor helytállás és személyes áldozat. Egyre csak abban a kettősségben hanykolódtam, hogy vagy ki kéne állnom, vagy pedig menekülnöm kellene. Végül egyiket sem mertem.

Néhány erdélyi író Tamási Áronnal együtt R. F. I.-nél fogalmazta és gépelte a röpiratait. Én is másoltam és terjesztettem őket (főként az iskolában). És hozzájuk hasonlóan lemondásra szólítottuk föl B. V.-t, fiatal tanárnőnket, akiről úgy tudtuk, hogy Rákosiék rokona. Sokan Nyugatra mentek; unokatestvéreim közül ketten is. A családom ismerősei is sokan menekültek; mindhárom család, akikkel a kitelepítés alatt baráti kapcsolatot tartottuk.

Miért nem mentem velük? (Holott valami svájci egyházi meghívásom is volt.) Olyan döntés volt ez, amely meghatározta az egész életemet – noha akkor még nem voltam tisztában vele. Sőt, azzal sem, hogy milyen mélyen és messzire hatóan fogja érzelmileg is megalapozni a további életemet. Elég fiatal voltam hozzá, hogy az eseményeket jórészt elfelejtsem, vagy személyesen meg se tapasztaljam. De az érzelmek, amiket ötvenhat keltett, egy életre belém égetődtek.

Ötvenhat tette lehetetlenné, hogy bármikor későbbi pályám során komolyan fontolóra vegyem a politikai szereplést, főként A Mindenkori Pártban (akkor is, amikor egyesekhez a későbbiek során személyesen közel kerültem). Ötvenhat a mai napig lehetetlenné tette számomra, hogy az oroszokkal – bármely személlyel – érzelmileg azonosulni tudjak (ami később visszásságokat is okozott, hiszen például É orosz tanár volt). Ötvenhat értette meg velem, hogy olyan rendszerben élek, amely alapvető hazugságra épül – még ha fokozatosan módosultak is az alapjai. Ez a kettősség – alkalmazkodni a rendszerhez, élni benne, noha hazugnak tartom még azt is, ami történetesen igaz – egészen 1989/90-ig meghatározta a gondolkodásomat és a cselekvésemet.

Ezért ötvenhat nekem személyes történelem. Nem voltam ellenálló – sem akkor, sem később. De annyit azért a magam mentségére elmondhatok, hogy soha sem neveztem ötvenhatot ellenforradalomnak. Ezt a szót nem ejtettem ki, és ezt – lehet, szerénytelenül – ma is fontosnak tartom.

De akkor mért zavar, hogy ötvenhatból is állami ünnep lett? Talán mert mások másként élték meg, mint én? Talán mert olyanok is ünneplik, akiknek nincs ott keresni valójuk? Talán mert csak alkalomnak tekintik, hogy föltűnést keltsenek és demonstráljanak? Nem tudom. Nekem, mondom, megmarad személyes történelemnek.

Teológus évek

1957 júniusában érettségiztem. A magyarral magabiztosan végeztem, a történelemmel szorongva, a matematikával pedig úgy, h a Ludolf-féle számot 24 tizedesig bemagoltam, mint a verset tudtam, s csodák csodája (vagy tán nem is akkora csoda?) éppen azt a tételt kaptam. Az érettségire heteket készültem az Alkotmány utcai szomszédok kis udvari szobájában, ahonnan néha a világítóudvarra néztem ki, néha pedig a szomszédba, nagyanyámékhoz. Mondhatnám, túlkészültem magam, s nem véletlenül. Még ez is egyszerűbbnek tűnt, mint szembe nézni a valósággal, hogy mit fogok csinálni érettségi után.

Persze akkor már jelentkezni kellett volna, ha nem továbbtanulásra, akkor tanítani (ahhoz, hogy tanító lehessenek, még egy gyakorlóévet kellett volna teljesítenem, s aztán képesítő vizsgáznom). Sok osztálytársam választotta ezt az utat; még azok is, akik egyetemre jelentkeztek, csak éppen nem vették föl őket (Fejes Pista is ilyen volt). Voltak elszántak, akik nem is akartak egyetemre menni, mint például Gáspár Laci. Én azonban akkorra már eldöntöttem, hogy teológus, lelkész leszek.

A pályaválasztásaimmal sohasem volt társasági sikerem (nem lettem elektrotechnikus sem, pedig mindig ezt mondtam, ha kérdezték). A lelkészességgel sem volt. Anyám aggodalmaskodott és bizonytalankodott, apám hallgatott: őt erőltették, akkor ő miért erőltessen engem. A családban egyedül Márta nagynéném lelkesedett – de ő már ilyen volt (hasonló lelkesedéssel egyengette később a pedagógus pályámat). Az osztályban úgy kezeltek, mint valami földön túli lényt. 1957 volt, az általános elbizonytalanodás éve (többek között). Lebeszélni nem mertek, rábeszélni nem akartak. Bihari János, kedves osztályfőnököm félrevont: “Nem tudlak elképzelni, ahogy káposztát termesztés...” Bíró Viktorné akkor szervezte a KISz-t; följánlotta, hogy közbenjár a fölvételimnél, ha belépek. Én azonban makacs voltam, és megírtam a fölvételi kérelmemet a Teológiára.

Mondom, 1957 volt, az általános elbizonytalanodás éve. Nem sokat tudtam letartóztatásokról és elhurcolásokról, a tanulásba bújtam. Írtam egy kérvényt, szépen le is gépeltem. Megírtam benne, hogy elegendem volt a Rákosi-rendszerből, a hazugságokból, az igazságtalanságokból és az oroszokból. Ezért, főként pedig családi hagyományaimra tekintettel papnak akarok menni. Épp jókor írtam. Kolozsváron – ahová menni akartam – épp akkor tartóztatták le a forradalommal szimpatizálókat, többek között egyházam vezető férfiai. A letartóztatásból a magyarországi unitárius lelkészeknek is jutott. Filep Imre, aki akkor a Koháry utcai egyházközség lelkésze volt, tele volt jóbarátokkal – ismertebbekkel-ismeretlenebbekkel (főként erdélyiekkel, népi írókkal), akiket elvittek, megfenyegettek, elküldtek. Szörnyedve adta vissza ezt a kérvényt.

Romániából – ahová teológiára készültem – nemcsak ezért nem lett semmi. Az Egyházügyi Hivatal (kezdttem megismerkedni az egyházpolitikával) kerek pereg kijelentette, hogy Kolozsvár szóba sem jöhet. Más megoldás után kellett nézni, legalább átmenetileg. A Református Teológia kézenfekvő lett volna – ugyanolyan palástot viseltek, ugyanúgy osztották az úrvacsorát, s ami ennél azért fontosabb, anyám és családja református volt. Nem volt tehát ismeretlen a számomra; én annál inkább az ő számukra. Be sem hívtak fölvételizni, a tárgyalások “magas egyházi szinten” zajlottak; azaz Filep Imre járt utána, bár előre tudta az eredményt. Az unitáriusok történetük során mindvégig épp a reformátusokkal voltak a legrosszabban, talán mert belőlük szakadtak ki. Filep Imre tanácsára próbálkoztam még Prágával, ahol huszita teológia működött (az ún. Cseh Egyház a két világháború között

huszita elvek alapján nemzeti egyházként szerveződött). Azonban ez az út visszavitt a református teológiára: ők tartották a csehekkel is a kapcsolatot. Maradtak tehát az evangélikusok – ugyanők fogadták be száz évvel korábban a Pestre érkező első erdélyi unitáriusokat is (még a Deák téri templomukat is kölcsönadták egy időre, amíg a Koháry utcai unitárius ház meg nem épült). Ezt Filep Imrétől tudtam meg, aki brassói létére leginkább ismerte őket (igaz, szász változatban). Így kerültem Kolozsvár helyett a pesti Evnagélikus Teológiára.

*

Választásomban a Filep család játszotta a főszerepet. Nem 1957-ben kezdték. Filep Imre Hódmezővásárhelyről pályázott a Koháry utcába, végiglátogatta annak presbitériumát, többek között apámnál is levizitelt (még kitelepítésünk előtt). Elégedetten ült az egyik bőrfotelben – a nagyapámtól örökölt klubfotelekben tényleg el lehetett sülyyedni -, én pedig megcsodáltam a zsinórral díszített kabátujját (zsinór takarta el a kirottosodását). Apám kezdettől sokra tartotta, nagyra becsülte, talán még csodálta is. Anyám udvariasan bár, de kezdettől tartózkodott tőle. Philip Moris, jegyezte meg lenézően – mert épp ez jutott eszébe – az öcsém (később is csak így hívta).

Elszakadóban a családtól, én egyre gyakrabban jártam Filepékhez. Beköltöztek az elegáns szolgálati lakásba, amely eredetileg az esperesnek (püspöki helynök) épült. Filep Imre még tágyított is rajta: összenyitotta a lelkészi hivatallal, úgy hogy végül ki-bejártak lelkészi hivatalból a lakás konyhájába, előszobából néha közvetlenül a templomba. Filep Imre ahhoz is értett, hogy értékeket keressen, mentsen, megtartsa. Így aztán a lelkészi lakás – összenyitva a lelkészi hivatallal, lépésnyire a második emeletről nyíló templomtól – nemcsak kis unitárius birodalom, de gyűjtemény, könyvtár, valóságos múzeum is lett.

Nagy élet folyt itten – mindenesetre sokkal nagyobb, mint kitelepítésből visszatért szüleimnél (nagyanyámról már nem is szólva). Filep Imre tág horizontú társasági ember volt (a korban szinte hihetetlen módon: egymásnak adták a barátok, érdeklődők, közéleti emberek és magánbarátok a kilincset). Mindenki megcsodálta a templom fafaragásait, a lakás műtárgyait és Filep Imre könyvgyűjteményét (ez utóbbi főként elődjétől, az Amerikába szakadt Szent-Iványi Sándortól származott). És a családját. Mani néni, Filep Imre felesége magas, barna, dekoratív asszony volt; nem emlékeztetett az egyszerű falusi papnékra, s a férje kedvvel növelte is ezt a hatást. Három lányukat – Ágnest, Katit és Zsófit – különösen a két nagyobbbat szintén tudatosan öltöztette. Nem papkisasszonyok voltak, hanem társasági lányok (még ha különböztek is a budai lányoktól, szüleim társaságától, amelybe elszántan be akartak volna vezetni).

Filepéknek (nem mondanám, de talán mégis) “kapóra jöttem”. Imre bácsinak fia nem volt, noha nyilvánvalóan kellett volna neki (az unokaöccsét nevelgette, később kedves, jónevű néprajzos, Ortutay titkára). Nem sok unitárius fiú sretapult a lelkészi hivatal körül, ahová én kisiskolás korom óta hittanra jártam. Apám, de főként a nagyapám ismert nevű egyházi férfiú volt. Elég természetes volt, hogy már középiskolás koromban egyházi alkalmakon szerepeltettek (s én bizony szerepeltem is).

É szerint, bár ebben tán nem volt igaza (kedvelte az ilyen összeesküvés-elméleteket), Filep Ági is szerepet játszott abban, hogy teológus lettem. Ági velem közel egykorú, sudár, magad lány volt, inkább házias, mint kacér. Nemigen illett bele É összeesküvés-elméletébe, vagy ha ligaza volt is, Filep Imre szándékaiba. Csöndes volt, inkább visszahúzódó, tartózkodóan

barátságos, sohasem kacér. Mindenesetre én semmit sem vettem észre egy ellenem irányuló családi összeesküvésből, s azt gondoltam (lehet, hogy naivan), hogy engem magamért, illetve főként a teljesítményeimért és az elszántságomért kedvelnek (remélem, azért ebben is volt valami).

Ami a teljesítményeimre illeti, órákon át voltam képes gyakorolni a harmóniumon (akkor még nem volt orgonája az unitárius templomnak); úgy vettem, mint képzős zongoragyakorlataim folytatását. Buzgón jártam istentiszteletre, ami (szabadelvű unitáriusok) főként abból állt, hogy meghallgattam Filep Imre prédikációit, sőt megpróbáltam jegyzetelni is. A két-három oldalas összefoglalóknak nagyon örült; én pedig meghökkenve állapíthattam meg, hogy nemcsak népszerű szónok, de jó stílusú is (É szerint én voltam az). "Ifjúságba" - azaz egyházi foglalkozásokra – kiskorom óta jártam, nem utolsó sorban azért, mert ott volt kéznél a házban (s később a pingpong, nem utolsó sorban pedig VM miatt, aki azonban, bánatomra, inkább a barátaimmal foglalkozott). Ilyesmire Filep Imrétől sem állott távol: nagy pingpongos volt (a gyülekezeti teremben állt az asztal), lemezeket gyűjtött, Pesten elsők között mutatta be Ima Sumac-ot.

Szervezkedései közül a legemlékezetesebb nekem mégis az maradt, amikor a két egyház (unitárius és evangélikus) vezetőit összehozta. Az Evangélikus Teológia professzori kara (nagyra tartottam őket) ott ült körülötte, püspökük (Ordass Lajos) vezetésével (aki valami papírt tépkedett, végül szép papírterítő kerekedett ki belőle, a börtönben szokott rá). Filep Imre valósággal megdicsőült. Engem dicsértek, de ő úgy érezte, hogy neki szánták. S talán igaza is volt.

*

Az Evangélikus Teológiai Akadémia (ez volt a hivatalos neve) a budapesti Hősök terénél, a Lendvay utcában volt (később az Egyházügyi Hivatal, a fordulat után pedig a Fidesz székháza). Az egykor elegáns, átriumos, gazdagon faragott, pompás ajtókkal, berakott parkettával, csillárokkal díszített terem nem épp iskolai célokra készültek; ráadásul sajnos, eléggé elhanyagolt is volt. Hát ilyen iskolába én még nem jártam. A különös világot, amelybe belecsöppentem, az épület is jól jellemezte.

A nyitó ünnepségre anyám is, mint mások, kíváncsi volt. Ő és az evangélikusok: nekem két világ. Szemérmes vallásossága (műveltséggel és erdélyiséggel összefonódva, hogy észre is alig lehetett venni) sohasem engedte meg, hogy Istent, Jézusról nem is beszélve, főnhangon emlegesse. Ez volt ő – akikkel a Lendvay utcában találkozott, természetes módon emlegették Istent is, Jézust is, a mindennapi beszédből könnyedén lendülve át az egyháziasságba, meg vissza. Többnyire persze lelkészcsaládok voltak, ráadásul nem erdélyi protestánsok, hanem magyarországiak. Ez volt az első lecke, amit összehasonlító vallástudományból vettem.

Az evangélikusokról gyakorlatilag semmit sem tudtam. Tudhattam volna pedig, mert mint kiderült (korábban nem volt beszédtema), az Asbóthok evangélikusok voltak (nagyanyám), és tőlük nézve minden további – református, hát még unitárius – "keletebbre" feküdt. Az evangélikusokról (lutheránus) történelem és hittan óráimon azt tanultam, hogy megbízhatatlanok, kétszínűek, köpönyegforgatók (erdélyi szemmel a szászok, kuruc perspektívából a fölvidéki cipszerek). Még egy lecke, ezúttal nemzetközi politikatudományból. Óvakodva lépkedtem a teológia nyikorgó falépcsőin és vallottam be, hogy én bizony unitárius vagyok.

Évfolyamtársaim többnyire nem estek át azokon a vallás- és politikatudományi “beavatásokon”, amiken én éppen átestem. Nagy szemeket meresztve kérdezték, hogy mi az. (Pedig tudhatták, még ha nem akarták is mondani: szentháromság tagadó, szentségtörő.) Nekem nem ez lett volna az első hitvitám; hosszas hitvitákat folytattam Eszter unokatestvéremmel, akikhez a pasaréti ferences “tízi” még ebédelni is eljárt. Ugrásra készen álltam – szerencsére semmi szükség sem volt rá. Befogadtak; bár mindvégig kilógtam a sorból. Tanulhattam tőlük – a falusi gyerekektől, vidéki papfiúktól – toleranciát.

Ők toleránsak voltak – én igyekeztem minél fölkészültebb lenni (még másodéves koromban is készültem előadások előtt). Az 1957-es kiugróan nagy évfolyam volt; a többi évben négyen-hatan ha jelentkeztek a teológiára, mi ellenben huszonketten indultunk. A képző rászoktatott, hogy naprakész legyek (és mégis csak pesti iskola volt); sohasem tudhattam, mikor tesz valaki megjegyzést, hogy “kitelepített” (Kunszentmártonban meg, hogy “pesti”). Mindent jobban akartam tudni – többnyire tudtam is. És a minden bizony, eléggé sok volt; az első évben tizenkét-tizenhárom tárgyból kollokváltunk.

Nem soknak volt előzménye a középiskolában (panaszkodtak is rá tanáraink eleget). Ki tanult görögöt, latint, hát még hébert? Ki tanult nem marxista filozófiát, etikát? (57-ben érettségizve még marxistát sem tanultunk). Ki ismerte a vallástörténet rejtjelmeit? Talán csak a Bibliát ismerték egyesek, de olyan részletesen senki, ahogyan Sólyom Jenő megkövetelte (tanuljuk azt a r... evangéliumot, figyelmeztetett óra előtt egyikünk, később iskolaszervező esperes). Első évesekként kézbe kaptuk a Kittel-t és a Nestlé-t (kritikai bibliakiadások, egyik héberül, másik görögül; vissza kellett volna adnunk, egyet-egyét visszatartottam, talán más is). S ha nem értettük – mert hogy is érthettük volna elsős létünkre (később sem nagyon) -, a Rineckerből puskázhattunk (német nyelvű görög bibliai szöveget).

Mert a héber és a görög mellett – sőt előtt – a Teológián a német volt a legfontosabb. Segédkönyveink és a szakirodalom csaknem mind német volt. Német teológiákon doktoráltak a professzoraink, akik a német szakirodalmat gyűjtötték be maguknak (a harmincas évektől vissza körülbelül a századforulóig). A német, hogy úgy mondjam, a teológiai anyanyelvünk volt, de legalább is kellett volna legyen. Ezért persze németet is tanítottak nekünk – tanterv szerint, záróvizsgáztunk is belőle -, amihez tanmeséket fűztek: ki-ki hogyan tanult anno németül, amúgy németesen (előbb olvasta el a teológia könyvet, csak aztán kérthette németül a vacsorát).

A két világháború közti németiség kultúráját tanították nekünk, s szívtuk magunkba (már aki szívta, de valamennyit beklőle mindenki). Bennem ez a Hans kuck in die Luft-ra meg a Verlorene Pfennig-re rakódott, Tante Grete-re és a vízivárosra. Lassan fölül is kerekedett a Baár-Madas-okon (Költő Ágnes, Ravasz Boriska, Áprily Lajos) és Lónyay utcákon (Ravasz János, Bihari János, Hajdu István). A kezdetben idegen egyházas nyelv (Jézus Krisztus, így, vontatottan) kezdett ismerősebbé válni, s ha föl tettem a kérdést, miért, furcsa mód nem anyám és családja, sokkal inkább a Víziváros jutott az eszembe.

Később másokon is láttam (több unitárius fiatal került az Evangélikus Teológiára) ezt a bírkózást. Nem mindenkinek volt olyan szerencsére, mint nekem Filep Imrével, aki hosszú időn át közvetített erdélyi vidékiség és német városiasság között. Ráadásul teológus módra: valamit jobban tudott, mint a professzoraim. Nem az egyháztörténetet és nem a trianoni sértettséget, mert ezt a Teológián semmibe vették (az Evangélikus Teológián nem vették komolyan az egyháztörténetet; csak majd Kolozsvárt tanultam újra meg, milyen szemléletet és tartást tud adni). Filep Imrétől olyan teológiát tanultam, amit evangélikus professzoraim

inkább elítélően emlegettek: a XIX- század végi történeti-liberális (Harnack), eszkatológus szemléletű (Martin Werner, Albert Schweitzer) később egzisztencialista (Bultmann) teológiát.

Ezt aztán megpróbáltam összeegyeztetni; egy szakdolgozatra futotta belőle, amelyet már Kolozsváron adtam be. Ez a történeti (Stauffer) és az eszkatológus (Schweitzer) Jézus-kutatásról szólt, némileg lelkesítő fölhangokkal és befejeződéssel (kolozsvári unitárius professzorom, Lőrinczi Géza, akinek a gépén írtam, csóválta is érte a fejét). Pedig az igazi kihívás – de ennek, sajnos, máig nem tudtam megfelelni, holott ezt ígértem szigorlati dolgozatként a pesti Teológián – Paul Tillich volt.

Tillichet nem ismerték – nem olvasták, nem idézték, nem hivatkozták - a Teológián; én is csak egy ismerős kanadai fiútól hallottam róla, aki unitárius teológus létére ellátogatott Magyarországra (napokig kísértem, döcögve, de angolul). Az evangélikusok nem ismerték – de gyűjtötték; hiszen vendégem is a Teológia imponáló könyvtárában fedezte föl. Hamar beleszerettem, aztán lenyűgözött. A rövid, frappáns elmékedéseit szerettem a legjobban, le is fordítottam közülük néhányat. Eredetileg német volt, de akkor már angolul írt; 1932-ben, ötven évesen vándorolt ki Amerikába. A kivándorlás jót is tett neki (legalább is az írásainak), mert német létére megtanult röviden és világosan fogalmazni. A Hit dinamikája című kis könyvét szerettem a legjobban, a fordításának angolból és németből is többször nekigyürköztem. Mások is, mindnyájan kevés sikerrel. Tillich olyan szavakat, olyan nyelvet használ, amelyet magyarul nem beszélünk, ma sem beszélünk. (Amit megértettem belőle, évtizedekkel később, megpróbáltam a Nevelésszociológiában összefoglalni, a vallási közösségekről szólva.)

Ez a nyelv sem nem egyházas, sem nem teológiai a megszokott értelemben. A korrelációelmélet, a semmiből kiemelkedő (ex isto) lét vagy a “kairosz” (a megfelelő pillanat) inkább a görög filozófiából, semmint a szokványos protestáns vallási nyelvből származnak. Ezért tartják sokan inkább vallásfilozófusnak Tillichet, semmint teológusnak. Ő maga keresztényszocialistának definiálta magát (de nem a bajor értelemben), emiatt is vándorolt ki. Különben sem volt szokványos teológus; második felesége kényes történeteket mesél a válásáról önéletrajzi könyvében (Ich allein bin). Mohón vettem meg és faltam. Minden Tillich-hel mohó voltam (“Zümm, zümm, itt a Tillich-üstökös”, nyugtázták teológus társaim).

Legkedvesebb professzorom, aki közel került hozzám (remélem, én is hozzá), Pröhle Károly, elnézően vett tudomásul engem és Tillichet. Az evangélikus teológiát tőlem is megkövetelte (vallástörténet, újszövetségi egzegézis). Amikor én hallgattam, épp valamelyik páli levelet egzegetáltuk (talán az első korintusit), bosszantott. Egzegézisének alternatíváját akartam megírni, *a la* Tillich.

*

1958 júniusában Kocsordra utaztam legátusnak (vagy szuplikáns - lelkész mellé kiküldött teológus). Debrecenben kellett átszállni, Mátészalka felé. A pályaudvaron Szász János várt, a debreceni unitárius lelkész. A mátészalkai vonat Csenger (Szatmár) vagy Zajta (a Bereg) felé ment; a csengerit kerestük, mert közelebb állt meg a parókiához.

Leszálltunk a vonatról, a vonat kiment a tájból, egyedül maradtunk, körülöttünk falusi csönd. Szász János mintegy tizenöt évvel volt idősebb nálam, Kolozsvárt végzett (tán nem is végzett egészen – menekült), az álma az volt, hogy egyszer vallástörténetből a debreceni

reformátusoknál doktorál. Az álma (mert kevesett tett érte, bár imponálóan sokat tudott). Kevesebbet beszélt Abrudbányai Jánosról, akinek a parókiájára mentünk.

Abrudbányai János is menekült Kolozsvárról, ahol 1944-ben a Teológián tanított. A kocsordi parókiát kapta meg, de 1957-ben forradalmi tevékenységéért letartóztatták. A parókia pap nélkül maradt; felesége költözni készült. Szász Jánosnak kellett volna ellátnia a szolgálatot, de nem akarta, nem győzte. Kocsorddal sok volt a munka, mert élő gyülekezet volt. S különben is megélénkült az egyházi élet mindenfelé, mert ahol föloszlott a téesz és újra önállókká váltak a gazdák, rövid időre visszatértek a régi idők.

Közben az út kanyarulatánál előbukkant a kocsordi templom (ma is megállnak előtte, a falu látványosságának számít; az is). 1938-ban építették, jobbra a gyülekezet (de erdélyi tervek szerint, festett kazettás mennyezettel), amely épp összeveszett a református pappal, és önállósítani akarta magát. Erdélyi unitárius énekeskönyvet használtak, unitárius jelképeket; de felső-tiszavidéki kálvinista buzgósággal. Naponta jártak templomba (!), kétszer is: reggel korán, amikor a földekre indultak – a kapát vagy a kaszát a cinteremben (a templom előtere) hagyták -, hogy meghallgassanak egy papi imát és elénekeljenek egy éneket -, és egyszer kora este, amikor hazaértek (kapa, kasza, ima, ének). Abrudbányai János otthon érezhette magát, de Szász János nem győzte volna. Engem küldtek a mentesítésére.

Fölvettem Abrudbányai palástját, nem magyarországi volt – könnyű, plisszirozott -, hanem nehéz, erdélyi szövetpalást. Nem volt még palást rajtam (a pántjába be kell dugni a karunkat, mintha hátizsákot vennénk föl). Fölmentem a szószékre. Most igazán megilletődtem.

S úgy is maradtam, egész nyáron, a szolgálatok alatt. Végeznem kellett mindent: reggeli áhitatot, esti könyörgést, konfirmációs oktatást, úrvacsora osztást, keresztelést és temetést. Mindenekelőtt azonban a vasárnap délelőtti istentiszteletet (vasárnap délután csak bibliaolvasás volt a templomban). Hogy merészeltem? Hogy voltam képes rá? Ma már nem tudom. Akkor azonban elszántan vettem magam a “szolgálatokba”. Hét közben jókor megírtam a prédikációkat, megpróbáltam betanulni őket, és annak alapján elmondani. Míg rá nem jöttem, hogy az a legjobb, ha a helyzethez igazodom, nem a szöveghez. Így aztán írtam is, szónokoltam is. A szelevényi templom tornya megint előkerült, amikor Bábel tornánál tartottunk. A vonzó, az elérhetetlen távol.

Arra azonban, hogy az elérhetetlen távolságon elmélkedjem, nem sok időm maradt (bár a lelkészeknek állítólag főként szabad időből van sok). Elfoglaltam magam szorgosan. Korán keltem, mert a “híveim” – nem az enyémekek voltak hivatalosan, de nem hivatalosan így tekintették magukat – azt szerették, ha a parókiára beköszönhetnek, a papjuk pedig már felöltözve fogadja őket. A reggeli áhitat után gyakran a gondnok úr következett – “Tiszteletes úr! Nagy baaaaj van! -, eleinte inamba szállt a bátorság, míg meg nem szoktam, hogy ez csak figyelmet fölkeltő fordulat. A gondnok föl akarta volna padlóztatni a templomot – akkor még földes volt -, a tiszteletes asszony meg szerette volna, ha a gyülekezeti termet padlóztatják föl (ott is csak homok volt). A zszindely pedig tönkrement, és nem volt egyszerű zszindelyt és zszindelyest találni. A gondnok úrral együtt valahol Fehérgyarmat körül találtunk egyet, bontásból való zszindellyel (ki tudja, mi is az a zszindely?).

Sorebédre voltam hivatalos, azaz a hívek (és nem “hívők”, ahogy napjaink újságírói vélik) sorba adtak egymás közt (a tiszteletes asszony fölszámolta már a háztartását). Előbb a húslevest tálalták föl, utána külön a húst; már épp jóllaktam volna vele, amikor a további fogásokra is fény derült. S egyebekre is: népszerű voltam mint fiatal, mint legátus, mint pesti

és mint egyedülálló; kaptam monogramos törülközőt, háziszóttos abroszt. (Egyiket, dacolva É-val máig őrzöm.)

Amit azonban a kocsordiaktól kaptam, nem csak ez, sőt főként nem ez volt. Életre szóló leckéket kaptam tőlük néprajzból, hagyományőrzésből, társadalomismeretből és helytörténetből. Akkor még a kendert áztatták és otthon tiltották; a gyerekeket cukros-pálinkás ronggyal cumiztatták, míg el nem aludtak (kedves kis tanítványaim elülső fogai mind hiányoztak; a fiatal anyukáké szintén); a tehén, ha véres tejet adott (otthon fejtek), gyógyfüvekkel gyógyították, javasasszonyuk, javas embereik voltak. Eggyel én is találkoztam: elképesztő módon ismerte a Bibliát, megjósolta a világ végét, és minden állítását pontos idézetekkel, fejből támasztotta alá. Ha lement a nap és följött a hold, kiálltam a főutcára. Lejjebb, a falu közepe felé ágazott el az út Szatmába és a Beregbe (Fehérgyarmat). Néztam a fatornyú templomot, a vele egybeépített, fagerendás parókiát. Nem sok híja volt, hogy ott nem maradtam.

Kóvályogva vonatoztam vissza Pestre (azt, hogy “haza”, sok okból sem éreztem). Mint azóta sokszor, ha arról vidékről érkezem, körülnéztem a pályaudvaron (Nyugati): mit is keresek itt?. Zajlott a nagyvárosi élet; dehogy is mertem volna előadni, milyen elvarázsolt vidékről érkezem. S ha megkockáztattam, kioktattak az elmaradottságról, a gyülekezeti viszályokról, az áskálódásokról, s hogy kell ilyenkor a kezdőnek viselkednie (rájuk szólni! Megparancsolni! Fölvilágosítani!). S én közben a Katona Elvirákra gondoltam (ez volt ott a divatnév), akik, tudtam, visszavárnak. S Kocsordra, ahol még talán érdemes volna lelkésznek lenni.

*

1959 augusztus végén meghalt az anyám. “Meghomályosodott az arany, kiszáradtak a szent hely kövei”, hogy Jeremiást idézzem. Életünk kerekéből kiesett a küllő, életünk tükre cserepekre tört. Aznap éjszaka apánk nem aludt otthon (ami nem volt föltűnő, máskor is előfordult. Kora reggel, amikor fölébredtünk, faarccal – meghatottságát leplezve - ezt mondta: anyátok meghalt

Meghalt; belém vágott a fölismerés. Kisgyerekkorom óta féltem ettől (a mesék árvái, akik mostohát kapnak, rendszerint gonoszat). Attól, hogy magamra maradok. A szétszéledéstől (ami aztán csakugyan bekövetkezett). Fogtam a Bibliát, amit tőle kaptam – pontosabban elvettem tőle, az övét használtam (anyám nemigen olvasott Bibliát) -, és azt sem tudva, hová indulok, nekivágtam az utcának. Nem emlékszem, merre mentem (talán a Kossuth tér felé, aztán a Duna-parton a Margit hídig), amikor kicsit magamhoz tértem, a Margit szigeten jártam már. Föl-alá a szigeten, olyan helyekre is, ahol addig nemigen jártam (kolostorromok). Ahogy fokozatosan megnyugodtam, ez járt a fejemben: “Aki hisz énbennem, ha meghal is él.” Később, amikor kérdezték, ezt írtam a gyászjelentésére is.

Voltam később is határhelyzetekben – legalább is a saját életem határhelyzeteiben, még ha nem voltak is foghatók mások akár történelmi dimenziójú határhelyzeteihez. Azt a fájdalmat azonban, amit akkor éreztem, többé már nem éltem át. Elvesztettem a biztonságérzetemet, megrendült körülöttem a világ, mintha bedőltek volna a házfalak, mind rám. Mintha mindaz, amit addig fontosnak tartottam, elvesztette volna a jelentőségét; mintha a világ színes állaga egy csapásra színtelenné, köddé, megfoghatatlanná vált volna. Egyedül maradtam (holott, ha belegondolunk, már húsz éves múltam).

A nap végére valamennyire megnyugodtam, és hazamentem. Nem kérdezték, merre jártam, és nem tettek szemrehányást, hogy csak magammal voltam elfoglalva. Az Alkotmány utcai lakásban serény munka folyt, összeszorított szájjal. Én a magam sötét kútjába dőltem, körülöttem a család a szükséges rutinföladatokat végezte. Apám már rég elszakadt anyámtól – hogy úgy mondjam, “egzisztenciálisan” -, azaz nem úgy lógott rajta, testileg-lelkileg, ahogy én (s különben is hónapok, sőt talán már évek óta volt más támasza. Becsülnöm kellett volna a kitartását és a józanságát, dehát milyen a kamasz, inkább meggyűlöltem érte (és mint afféle későn érő kamasz, sohasem bocsátottam meg neki).

Ha a magam feje után mehetek, mindent változatlanul hagytam volna: ruháit a ruhásszekrényben, sovány ékszereit az írópolc fiókjában, sőt még a gondosan bevetett ágát is, kedves nagyneműivel. Személyes sértésnek, sőt fosztogatásnak éreztem, ahogy a család nőtagjai – Márta nagynéném, meglepő egyetértésben apám húgával – kipakolják a ruhásszekrényt, és megbeszélik, mit hová juttassanak el. Nem volt azonban lelkerőm beleavatkozni, különben sem én vezényeltem a dolgokat. Hagytak, hogy a lelkemmel foglalkozzam.

Aztán elmentek; magunkra maradtunk: az apám, az öcsém, meg én. Ezt a fölállást sohasem szerettem, ez a fölállás volt az, amit igyekeztem mindig elkerülni. Most azonban már nem volt többé elkerülhető (a kerék küllői voltunk, csak a tengelye esett ki), néhány hónapot így töltöttünk együtt. Egy korabeli fényképen még mosolygunk is egy megterített asztal körül; legalább is úgy teszünk. Minden reggel – én keltem legkorábban – görcsösen takarítottam, miközben az apám és az öcsém még aludt (vagy csak aludtak volna, ha hagyom őket). Elég elviselhetetlen volt (nekem – hát még nekik).

Apám azonban egyre ritkábban fordult elő otthon; előbb még hazajárt a munka után, de már nem otthon éjszakázott. Aztán – hogy egyszerűbb legyen, nem is járt haza. Igyekezett azért gondoskodni a fiairól, ahogy tőle telt; de akkor nem sok telt tőle. A háztartásunkhoz hetente 500 forintot adott (keresménye több mint felét), egy régi bonbonos dobozban gyűjtöttem. Meg kellett (kellett volna) osztoznunk rajta az öcsémmel, józanul megbeszélve. De mindketten a magunk útját jártuk, már nem volt, aki összetartson minket (közös jó emlékünke kevés volt ehhez az összetartáshoz). Öcsém a klarinétozásba menekült – zeneiskolába járt, Zeneakadémiára készült -, én a teológiába és az egyházba. Azon kívül, hogy egy lakásban laktunk (azaz egy szobában), egyre kevesebb közünk lett egymáshoz.

Márta nagynéném próbálta pótolni anyámat; nagyon tudott és szeretett gondoskodni. Inkább az öcsémről gondoskodott (“neked kevesebb jutott a jóból”), öcsém a maradék család sajnálatában fürdött (s miért is kellett volna egy húszéves fiút sajnálni?). Nagypám valami megmaradt pénzéből – ami bécsi ismerősök révén jutott vissza Magyarországra – nagy értékű klarinét készletet kapott (szoprán és alt klarinét). Öcsém lelkesen gyakorolt, aztán, amikor leérettségizett, elunta az apai apanázst. A közeli Révai-nyomdában kapott állást, ahol jóval több fizetést ajánlottak neki, ha szakmunkás tanulónak sorolják át. Belement – s rögvest katonai behívót kapott (nem lett többé diák). Két és fél évet katonáskodott így; előbb klarinéttal, végül már a klarinétok nélkül. A zene és a zeneakadémia tehát ennyiben maradt.

Én közben egy kis transzisztoros rádiót hallgattam. Ha jól kihúztam az antennáját, az Amerika Hangját is be tudtam hozni rajta, Tangerből. Ez kapóra jött, többek közt az angoltanuláshoz is; délután óránként hallgattam ugyanazokat a híreket “in sepcial English” (lassan, vontatottan, hogy a marokkóiak is értsék, meg én is, akik mind alig tudtunk angolul). “Stay tuned now for music USA which follows the news”, figyelmeztetett az adás után a barna férfihang, én mégis

mást kerestem: egy kiegyenlítően lüktető, dallamos a méltóságos mélyből a csillogó magasba emelkedő zenét, a dallamok, mint a képzőbeli kánonban, szétváltak, majd megint összefonódtak. Lassan megismertem, és mindig hozzá tértem vissza. Bach fogott kézen (mondhatnám, fülön), és aztán sokáig velem maradt.

*

Kovács Etelka, évfolyamtársunk a Teológián, egy kis gyűrűt adott át, meg az üzenetet, hogy Csicsely Éva ezzel búcsúzik tőlem. Ez jóval több volt az eddigieknél (egy levél, egy közös fénykép, egy kocordi törülköző, egy tánc); lelkesült voltam, egyben készületlen is rá. Éreztem, hogy fordulóponthoz közeledem, hamarabb, mintsem vártam volna.

Pedig nagyon is készültem, különösen mióta teológus lettem. A pezsztentlőrinci pap és vidám felesége nagyon rajta volt, hogy gyülekezetükbe udvaroljak (mint a közös fénykép is mutatja). Ez okból – meg másokból is – fölültem a villamosra (az 52-es akkor még a Marx – ma Nyugati – térről Kispestig közlekedett), hogy fölfedezzem a várost. Kezdett képem lenni arról, hogy a város nemcsak az Alkotmány utcából vagy a Pasarétből áll (főként kelet felé villamosoztam); a “társadalmi lejtőt” csak érzékeltem, még nem értettem. A képzőben egy tizenöt éves lány, valami rendezvényen egy kispesti, velem egy korú óvónő (mind feketék); RLV, akivel a tánciskolában ismerkedtem össze (a Bartók Béla úton laktak, RLV általában épp akkor ment el, amikor én megjelentem), és a Honvéd utcából egy lány, akivel németre jártunk; rendszerint tudtam, mi következik. Inél többet hallgatták teológus lelkesültségemet – Jókai-stilusban (Egy az Isten) -, annál gyorsabban vége szakadt annak, ami még el sem kezdődött.

Csicsely Éva sok okból más volt. Először is: ő kezdeményezett. Másodszor: ő is teológus volt. Harmadszor és legfőképp: legalább akkora válságban volt, mint én anyám halála és családom bomlása után. Kirakták a Teológiáról, mivel az apja a forradalom után életfogytiglant kapott (alku volt ez az Egyházügyi Hivatal és a Teológia között). Visszaírtam, találkoztunk. Ez 1960 márciusában történt – csaknem pontosan anyám születésnapján (égi jel! égi jel!) -, kapcsolatunk negyvenhat évig tartott. Nagyokat sétáltunk a Gellért hegyen – É ott kapott albérletet -, és én úgy éreztem, hogy megtaláltam, akit kerestem. É hajlandó volt szövetkezni velem, elnézte teológus voltomat (sőt, főként kezdetben, még bátorított is), imponált neki a családi háttér (kissé jobban is, mint nekem), és osztozott ágas-bogas elkötelezettségeimben (népi írók, falumánia, közösségi szolgálat). Sőt, még meg is toldotta, kiszélesítette: részleteket tudott Kodolányiról, összejárt K...val, a tanárai közbejöttével kapcsolata Féja Gézáig is elért. (Épp Féja Viharsarok-ját olvastam.) Később kiderült, hogy nemcsak én fantáziáltam, hanem É is (ismeretei és kapcsolatai főként Székács Sámuelről származtak, nagynénje férjétől, aki evangélikus lelkész volt Szarvason).

A család – É családja (46 év!) – épp Székács Sámuel küldte előrsnek, hogy lekáderezzenek engem. Utánam érdeklődött a Teológián, és találkoztunk a Deák téren. Szokása szerint főképp ő beszélt. És szokása szerint (jó ember, jó lelkész) azzal ment haza a szarvasi fészekbe, hogy minden rendben volna, bár unitárius vagyok. Pesti gyerek, úrifiú, kitelepített, ráadásul unitárius (“fiam, az már majdnem zsidó!”) ezt meg kellett nézni. Meghívtak (vagy tán inkább É erőltette, hogy hívjanak meg).

Buszra ültem, soha nem jártam Szarvason. A szarvasi busz a 44-esen közlekedett, Kecskeméten és Kunszentmártonon keresztül (égi jel! itt búcsúztatott anyám). Öcsödön még sohasem voltam, mert oda a diákelőadásra a kitelepítésből nem engedtek el. A busz mindjárt a

Körös híd után állt meg, a főiskolánál (mondani kellett, hogy megálljon). Leszálltam, szembemeredt velem a szarvasi ótemplom. A tanítóképző oldalán mentem végig, megcsodálva a falán, ki mindenki járt oda (ez volt régebben az evangélikus gimnázium). Szarvasi asszonyok jöttek szembe, a fejükön fekete kendő. Úristen, hová is kerültem? Szarvasról csak Féjánál tudtam eddig, és Féja ilyesmit nem írt (vagy csak nem olvastam).

A Tessedik-parókián vártak (ez volt Székácsék rezidenciája, akkor É-é is, most az anyja, nagyanyja, mindenki velük volt), a helyzetet nem is voltam képes fölmérni, szorongást éreztem a nagy és (hallottam) nem egészen baráti társaság láttán. Nagyon igyekeztem; a “papi ruhám” volt rajtam, amit Filep Imre amerikai adományból mindnyájunknak csináltatott. De a lkényeg nem ez volt, hanem a kirakatszerűen látványos vacsoraasztal. Mert azon rántott hal volt (később is visszatérő eledelük, eledelünk). A hallal én hadilábon álltam (Stefi néni pénteki ebédjei) olyannyira, hogy ezt már apám sem erőltette. Hogy öklendezzek, arról szó sem lehetett (pesti fiú, úri fiú, unitárius). Legyűrtem hát; egy új életért mindent.

Ez húsvét után történt (a családjuk szegény, mint a templom egere, lelkészcsalád, ráadásul egyikük még börtönben is, É kicsapva az egyetlen biztos helyről), nemcsak én kapaszkodtam beléjük, hanem ők is belém mint utolsó szalmaszálba. Hogy egymásra voltunk utalva, az biztos; nyárra (megint) munkát kerestem. É a Felvonógyárban kapott könyvelői állást (sokat járt utána, nehezen sikerült, mégis igen utálta), én a Mányoki utca és a Bartók Béla út sarkán, a Zöldség-Gyümölcs Boltban láttam álláshirdetést. Végül a Margit körútra (akkor Mártírok útja) kerültem zöldségesnek, átellenben az Átrium(akkor Május 1) mozival.

Délelőtt elszántam rakodtam, néha árultam is (a környékbeli, amikor fölfedeztek maguknak, mind velem akarták házhoz szállítani a befőzni valót). Munka után megvártam É-t, együtt mentünk haza. Panaszolta, hogy eltört a fésűje (szép haját akkor konyban hordta), napokig lóttam-futottam valami hasonló fésű után (“nem is volt olyan fontos”). Két színházjegyet vettem vagy kaptam a Nemzetibe (akkor még a Blaha Lujza téren állott), utána elkísértette magát Kőbányára, ahol épp lakott (“hogy addig is együtt legyünk”). Nekem ez már minden térképen túl volt (Petrőczy utca), nem is sejtettem, hogy egyszer majd itt lakunk.

Olyasmiket tettem, amiket még soha (s amikre senki sem tanított): randiztam, virágcsokorral közlekedtem, illatszereket szagoltam, ékszereket nézegettem. Egyre több időt töltöttünk együtt – mind kevesebbet ki-ki egyedül -, amiből az következett volna, hogy most már fontosabb dolgokkal is foglalkozzam, mint a teológia-tanulás. Én azonban mint megrögzött jótanuló, nem akartam önmagamtól lemaradni, s ez (meg, gondoldom, a szerelem) újabb teljesítményekre sarkallt. Hitetlenkedve olvasom akkoriban kelt, ihletett írásaimat. É-nak nagyon tetszettek – akarta is, hogy tetszedjenek -, egyszer elvitt és bemutatott ...-nak, aki a család (Székács S) barátja volt. S aki illendően dicsérte próbálkozásaimat.

A jövőt is hasonló naivitással terveztük: É diétásnővér akart volna lenni (oda is kinyúlt valami szarvasi szál), jelentkezett a Szentkirályi utcába, de nem vették föl. Én kitaláltam a gépkocsivezetést, amivel már Kunszentmártonban kacérkodtam a traktorállomáson (a paposkodásból megélni nem lehet). A nyári pénzből autóvezető tanfolyamra mentem (hivatásos), azt végeztem a Teológia mellett, tanulságosan. (“És a motor lepetél” – vont le a tanulságot műszaki oktatóm, amikor, csak úgy körülbelülre előadtam az üzemanyag útját a tartálytól a porlasztóig, nagy vonalúan, fittyet hányva néhány csavara meg alátétre.) Néhány bukás után (a rémálom a három sebességes Moszkviccsal a Baross téri körforgalom volt, épp akkor kezdték átépíteni) tavaszra megvolt a jogosítványom. Valami gyakorlat is kellett volna.

A 14-es TEFU-hoz kerültem, a Mogyoródi út elején táboroztunk. Jelentkeztem gépkocsivezetőnek – ez akkor nem volt szokatlan, csak a párttitkár jegyezte meg, hogy “Magának olyan orvos pofája van” (a kötelezően hordott, keret nélküli szemüvegem miatt). Biztosítottam, hogy örökre ott maradok (nyári gyakorlatra számítottam), beosztottak Kincses Imre mellé segédvezetőnek. Kincses Imre szeretni való, rendes ember volt – legalább is a gépkocsi oktatóimmal egybevetve. A harmincas évei második felében járhatott, épp a házat építette valahol tényleg a világ végén. Néha megkért, hogy oda is vigyünk egy-egy fuvart.

Rövidesen fölszabadultam, nemcsak négy tonnásra osztottak be, hanem pótkocsisnak is. A városon (a térképen) kívül ez még csak hagyján volt – csak egyszer ütöttem el egy lovat Turán, éjszakákat szorongtam miatta, de a rendőrök csak legyintettek: épp a vágóhídra vitték. Belterületen pótkocsissal autózni viszont csakugyan nyomasztó élmény volt. É elé mentem (“autóval” – na igen), épp jött, a Lehel téren kis híján elütöttem. Szerencsére nem sokkal később letelt a nyár, a magamra szabott idő, kijelentkeztem. “Mondtam, ugye, hogy olyan orvos pofája van” – regisztrálta a párttitkár, amikor közöltem, hogy elmegyek tanulni. (Nem kérdezte, hová, és én nem kötöttem az orrára, hogy Kolozsvárra.) Épp akkor kaptam meg, számomra váratlanul, sőt most már kínosan, az engedélyt.

Kolozsváron

1961 szeptemberében utaztam Kolozsvárra. Öt évvel ezelőtt – 1956 nyarán – jártam itt utoljára, de ez az öt év nagyon nagy idő volt, nemcsak nekem, hanem Kolozsvárnak és az országnak is. Akkor várakozással volt tele a levegő, az akkori koraősz készülődéssel és nagy nekibuzdulásokkal telt. Aztán jött a forradalom, amiből a magyarok – a határ mindkét oldalán – kivették a részüket. Az unitáriusok is (Erdő János Kolozsvárról, Abrudbányai János Kocsordról börtönben ültek). Belőlem közben teológus lett, a családom szétment, új családom kezdett formálódni. Most megint feszült voltam, várakozó. É szívesebben vette volna, ha itthon maradok; s ahelyett, hogy egyre mélyebben ásom bele teológiába és egyházba magam, inkább otthagytam egyházat és teológiát.

Ezt így nem mondta (s meglehet, maga sem gondolta végig). Amire gondolt, az a jövőnk, a jövője volt. Ne házasodjunk össze, mondta, de legalább jegyezzük el egymást. Realistább volt, mint én – én Kolozsvár lázában égtem -, nekem ez valahogy váratlanul jött. Fogalmam se volt, mit kell ilyenkor tenni (p. Hol és hogyan kell gyűrűt vásárolni). Az első boltban könnyedén fölvilágosítottak (aranyból nem volt akkor választék); megkérdezték a méretet, arról sem volt fogalmam. Nálam volt azonban a gyűrű, amit annak idején tőle kaptam, így választottam jeggyűrűt (kicsi lett). Annyira azért emlékeztem, hogy anyám jeggyűrűjébe (amit apám elvitt, hogy új feleségének adja), apám neve és a dátum volt bevésve. Én 1960-at vésettem bele (innen a 46 év).

Azt nem tudom, az Evangélikus Teológián hogyan vették tudomásul, hogy elmegyek – akkreditációról, kredittranszferről akkor mit sem tudtunk -, azt azonban igen, hogy egyházam, név szerint Filep Imre a dicsőségtől szinte lebegett. A személyes érdemének tudta be – lehet, hogy az is volt -, hogy most végre Kolozsvárra megyek. Ő is ott végzett (hol másutt?), tudta, hogy ezzel veszem magamra az egyházi pecsétet; az bunitáriusoknak – mondhatni, világszerte – az erdélyiek és Kolozsvár szent helynek számított (mint Debrecen a reformátusoknak, Róma a katolikusoknak). Megelevenedtek teológus emlékei: hogyan ragoztak ijedtükben, héber igének vélve, Kiss Eleknél (az én időmben püspök, akkor még ószövetséges tanár), amikor az rájuk kérdezett: fázik? fázik? Hogyan verték agyon szegény Simén Domokos nadrágszárában

az egeret, amikor üldözés közben oda szaladt föl (Simén az ijedtségtől rosszul lett, gondolom, az egér is). Az egész teológiát ismerni véltem, mire odaértem. Filep Imre elmagyarázta, hol a vasútállomás, hogyan tudok bemenni a városba, hajnalban megérkezem, vegyek egy tiszta inget, aztán egyenesen a Teológiára. Nem egészen így történt.

A vonat reggel érkezett, még sötét volt, az állomáson teológusok vártak, ők kísérték el. Én esemény voltam nekik (pesti fiú az evangélikusoktól), ők esemény voltak nekem (erdélyiek! Székelyek! Unitáriusok!). Ez a “kint is vagyok, bent is vagyok” aztán az egész évben elkísért.

*

Semmi sem egészen úgy volt, ahogy Filep Imre mesélte, aki nemcsak nagyszabású prédikátor volt, hanem nagy mesélő is. Kolozsvár egyáltalán nem úgy festett, mint valami unitárius főváros (bár, igaz, a Kossuth utca templom szép volt és méltóságos, távoli nagybátyám nevével is a falán). Unitárius teológia sem volt (a kollégium épületét államosították), én egy Egységes Protestáns Teológiai Intézetbe érkeztem, ami eredetileg Református Teológia volt (ma megint az; nekem mégis, azóta is az alma mater-em maradt). Reformátusok és unitáriusok együvé jártunk, csak az evangélikusok maradtak Szebenben, a maguk német nyelvű teológiáján (szervezetileg az is Kolozsvárhoz tartozott). A klasszikus iskoaeépület lépcsőházát – ahol most, az alacsony, csikorgó lépcsőfokokon fölfelé mentem – körbe-karikába a Református Teológia tablói díszítették, magyar ruhás, vitézkötéses, bajszos teológusokkal.

Ilyesmit az evangélikusoknál nem láttam; ez igazi, eredeti iskola volt, tablókkal, tanárokkal, végzett növendékekkel – olyasmi, amit a XIX. Századi regényekben lehetett olvasni. A szellem is olyasféle intenzitású volt (később csak Debrecenben éltem át ezt megint). A kapu becsukódott mögöttünk, a külvilágkizáródott, én egy másik világba érkeztem. Jónéhány kilométerrel távolabbra és jónéhány évvel, évtizeddel korábbra. Itt csakis magyar szó ment (mi más ment is volna?), a fiúk inkább férfiak voltak már (lány nem járt a Teológiára). Megmutatták a szobánkat (hármán: Csongvay Attila, Szilágyi Domi meg én laktunk benne). Három ágy a sarkokban, középen asztal székekkel, kis éjjeliszekrények, az ágy alá dugtuk a csomagjainkat. Jó szoba volt: ablaka a Szent Mihály templomra nézett.

Kolozsváron voltam ismét: naponta láthattam a főteret a Mátyás szoborral és a templommal (amiről azt tanultam, hogy egykor az is unitárius volt). Reggelente kinéztem az ablakból, alig hihető. Kolozsváron voltam, a templomot láttam. Mintha álmodtam volna (s utána még többször álmodtam is). Csongvay Attila is álmodott, bár másképp. Egyszer arra riadtam föl, hogy éjszaka (sötét nem volt, függöny nem takarta az ablakot, a Malinovszkij – később Szabadág – tér fényei bevilágítottak) Attila föllép egy székre, onnan az asztalra, csavar egyet a villanykörtén, s mint aki jól végezte dolgát, visszabújik az ágyba. A szeme mindvégig csukva volt, csoda, hogy le nem esett. De ez természetes, modták később; Attila alvajáró.

Attila volt, vita nélkül, a kis unitárius csapat vezéregyénisége. Én jóban voltam mindenkivel a kívülálló barátságával. S mint kívülálló, könnyebben barátkoztam másokkal; sokszor már csak azért is, mert amit tanultam és tudtam teológiából, inkább hasonlított a reformátusokéra, mint az unitáriusra. Nehéz volt ezzel a helyzettel – gondolom, főként bvelem – mit kezdeni. Egy évem volt rá, s nekik egy évük, hogy igazi unitáriust képezzenek belőlem. Sőt, lehetőleg igazi erdélyit is (látták a jeggyűrűmet). Csak mérsékelten hagytam magam “átképezni”, ami legtöbbször abból állt, hogy a Continental-ba mentünk, a Főtér és az Egyetem utca sarkán. Engem triplesec-kel kínáltak, a kedvemért ők is ezt ittak (azt se tudtam, mi az a triplesec, ez

hiányzott a csakládi repertoárból), hagytam magam rábeszélni; vonakodtam, s emiatt ráadásul szégyelltem is magam. Többnyire magamban sétáltam.

Kolozsvár – legalább is a belváros, ahol legtöbbet keringtem – akkor még intenzíven két nyelvű volt. Gheorghiu-Dej után egy fiatal pártember, Nicolae Ceausescu követte őt a hatalomban; még nem tudtuk, mit kezdjünk vele. Szerettük (én legalább is), ahogy Kolozsvár utcáiról, tereiről eltávolítják a szovjet katonák (Malinovszkij) és más orosz nagyságok nevét, amelyek mindkét nyelven ott virítottak a falakon. Helyettük visszakerültek a régi nevek, sajnos, már csak egy nyelven. A boltokon is egy nyelvűek lettek a föliratok (Ali ment arra, csúfolódtak teológus társaim az Alimentara – Élelmiszer – föliraton). Azért az utcán és a boltokban bátran lehetett próbálkozni a magyarral. Én mással (román) aligha is próbálkozhattam volna, de a többiek sem. Teológus társaim, különösen a székelyföldiek – az unitáriusok főként a Nyárad vagy a Homoród mentéről kerültek oda – másképp mint magyarul nem is tudtak. Akik a Partiumból kerültek oda, különösen nagyvárosokból (Nagyvárad, Arad) beszéltek ugyan mindkét nyelven, de rosszul. A felsőfokú továbbtanulás útja Erdélyben nekik is vagy a színművészet volt (Marosvásárhely), vagy a Teológia. (Rendszerint mindkét helyre próbálkoztak, ki mitt, ki amott kötött ki.)

Így hát a Teológia nem egészen azt a szerepet töltötte be, amit eredetileg neki szántak: a lelkészképzést. A magyar nyelven tanulók mentsvára is volt egyben. S ez meghatározta jellegét, ami annyira különbözött az evangélikusokétól Pesten. A pesti evangélikusok hitet, vallást, teológiát mondtak, s egyházat is értettek rajta. A kolozsváriak, reformátusok és unitáriusok vegyesen, inkább egyházat mondtak, és ilyenkor legtöbbször a magyarságra gondoltak (még ha meglepő módon nem ismerték is Magyarországot, különösen a Dunántúlt nem. A Balatonról tágra nyílt szemekkel hallottak.)

Ez meghatározta a teológiát, amit tanítottak. A pesti evangélikusoknál főként, sőt vcsaknem kizárólag német teológiát tanítottak, tanultunk, lehetőleg az eredeti német könyvekből. Ezt a teológiát a harmincas-negyvenes évek irányzatai uralták. Kolozsváron ezzel szemben az egyháztörténet dominált, hazai és egyetemes változatban egyaránt. Egyháztörténetet – hazait és egyetemeset is – együtt tanultak reformátusok és unitáriusok, mert nem annyira egyháztörténet volt, mint inkább a nemzeti történet egyházas változatában, s ezt amúgy a fiúk nem hallhatták. A pesti teológiára a németes nemzetköziség nyomta rá a bélyegét, a kolozsvári teológiára meg a történetiség. S ez befolyásolta (ez is) a tanárok rangsorát.

Legkedvesebb tanárom Kolozsvárt (az unitáriusok bánatára) Juhász István lett; az ő egyik kedves tanítványa meg én (amit, gondolom, a reformátusok bántak kicsit). Juhász István középtermetű, markáns arcú, akkor késő negyvenes férfi volt; mindig fekete öltönyt viselt fekete nyakkendővel; némileg ormótlan cipőjében aprókat lépegetett. Ez akár mosolygató is lehetett volna – de egyáltalán nem volt az: nagy tisztelet övezte (annál is inkább, mert akkor ő volt a rektor). A huzavonát, amit otthon tapasztaltam (reformátusok az unitáriusok ellen és viszont) itt, legalább is a Teológián, legalább is Juhász István előadásain nem tapasztaltam. Előadásai a szó szoros értelmében egyetemesek voltak; mindenki – Ltuherától Zwinglin át Kálnig és Dávid Ferencig – úrvacsora tanáért, hitvallásáért. Biblia-értelmezéséért megkapta Juhásztól a magáét. S még arra is maradt ideje, hogy saját véleményét mondjon (hol ide húzott, hol amoda, meghökkenítő módon).

Ezek az előadások mindazt fölelevenítették, amit az Evangélikus Teológián már-már elfeledtem, vagy inkább háttérbe toltam: a népi írókat, Biharit a képzőből, anyámat és egykori tanártársait a Baár-Madasból. (S az utcákat járva, ráadásul, mintha nagyanyám is

megelevenedett volna.) Valami újszerű vegyülete kezdett kialakulni bennem írósnak, tanárságnak és lelkésziségnek, ami – evangélikusságon (Pröhle Károly, az Asbóthok, a Víziváros) és nemzetköziségen (Tillich) keresztül – megint visszavezetett a vélt vagy valós erdélyi gyökerekig.

Juhász István talán erre is ráérezett – különben is nagy egyházpolitikus volt (akkor még nem tudtam, csak később, az emlékkönyvből derült nekem ki) -, és Kolozsváron akart marasztalni. Előadta, hogy eredményeimre tekintettel (büszkén kihútam megam, vagy képzeltem, hogy húzom), és mert fontos vagyok a Teológiának (unitárius önérzetem!), jövő évtől legyek én a szenior (a kollégisták vezetője), iratkozzam be magiszterire, később doktorálhatnék, hogy aztán tanítsak is a Teológián. Nagyravágyásom akkora lökést kapott, hogy pályám belerendült, csaknem kisiklott. Fölmutattam a jeggyűrűmet, Juhász legyintett, és azt ajánlotta, hogy olvassam Sinclair Arrowsmith-jét (gondolom, egyéni és közösségi elhivatottság konfliktusa miatt, amit azonban ebben a nagyon is közepes könyvben én később sem találtam meg. Fölajánlotta még, hogy – ha igazán teológus akaok lenni -, menjek Szebenbe németet tanulni, aztán pedig egy Iasi-i kolostorba, hogy románul is tudjak. Ez azért már sok volt. Karácsonyra legációba Nagyajtára mentem (vagy inkább küldtek, hívtak – magam karácsonyozni hazamentem volna).

*

A brassói gyorsra szálltam. Azt ugyan megtanultam, hogy Apácáig kell utaznom (“pine la Apata”), de azt nem értettem, amikor feleltek rá. Nagy izgalomban voltam, nem ismertem az útvonalat, a menetrendet, körülöttem most már mindenki románul beszélt, ráadásul besötétedett, és havazni kezdett. Többször is le akartam szállni, szerencsére visszatartottak. Az út jó részét a peronon tettem meg, nemcsak mert hely nem volt, hanem hogy el ne tévesszem az állomást. Végre Apácára érkeztünk, csak néhányan szálltak le, a vonat továbbment. A leszállók elszéledtek, jobbra-balra néztem, de hát egyedül maradtam.

Még valaki sétált tétován az állomáson, egyszer aztán rávette magát, hogy közelebb jöjjön (vagy én merészkedtem közelebb hozzá). Épp jókor – engem várt. Fölültünk a szánra, és beburkolóztunk, jó öt kilométert mentünk még tovább Nagyajtára. Egyszer hátrafordultunk, s Gál Jenő – vendéglátóm és principálisom – fekete pontokra mutatott, távolról kísérték: “farkasok”.

Ha az út Kolozsvárról hideg volt és szorongásokkal teli, a fogadtatás Gáléknál Nagyajtán aztán igazán meleg. Nemcsak mert befűtöttek – ami szintén jól esett -, és nemcsak mert megint családba csöppentem, ami szintén jó volt a kedélyes, bár némileg spártai kollégiumi lét után. Hanem főként mert Gálék csupaszív vendéglátók voltak; parókiájuk igazi otthon, amit már-már elfelejtettem: barátság és jó hangulat. Házigazdáim mindketten a harmincas és éveik végén jártak, életkorban valahol köztem és a szüleim között. Jenő eredetileg orvosnak tanult, Viola – kisbaconi Benedek a Benedek Elek családjából – tanító (eredetileg református). Kolozsvárt ismerkedtek össze. Mindez több volt, mint amit a Teológián megtapasztaltam; könnyű volt velük gyorsan barátságot kötni: összetegeződünk. Gyerekük nem volt, igen sajnálták, Marikát fogadták örökbe nem sokkal a megérkezésem előtt, aki a közeli hat gyerekes családból egyszer csak elindult, és náluk kötött ki (föl is nevelték, Jenő halála után, szakítottak – igen sajnáltam).

Kocsord óta ki voltam éhezve valóságos gyülekezetre és valóságis parókiára (mondhatnám, valóságos lelkészekkel). Tőlük ezt kaptam. A parókia falán emléktábla állott, hogy ez Kriza

János parókiája volt, itt fogantak – ha áttételesen is – a Vadrózsák. Erre külön büszke voltam, még ha a Kozmáknak nem találtam is nyomát Nagyajtán. (Találtam viszont a Költőknek, Zoltán Sándor bácsi még fényképet is adott, elmagyarázva a rokonságot. A képről megviselt arcú férfi néz, nézi, megjegyeztem-e a rokonságot).

Ha nekem épp kapóra jött ez a karácsony a parókián – s a templomban, ahol Jenővel együtt, aztán egyedül is szolgáltam -, alighanem én is fölvidítottam őket (a kiskanalat a szivarzsebemben évtizedek múlva is mesélték, amivel a kamrában lekvárt nyalakodtam). Kezdték azzal, hogy levetetteék a lábamról a városi cipót, hótaposó szövet mamuszt adtak. Azon a télen – mint sokszor máskor is – magas volt a hó, az utcán is bokáig, térdig süppedtünk benne. Folytatták azzal, hogy megmutogatták a környéket – Viola rengeteget tudott, és Jenő igen szívesen mesélt. S miközben a szilvesztert vártuk, körbehordozták a pesti fiút a szomszédos egyházközségekben, hogy minél többet ismerjek meg (s hogy ők egyben társasági életet is élhessenek). Felsőrákoson, Fekete Dezsőéknél megcsodáltam az ifjú (kedves, szemrevaló) papné kézimunkáit; közben megpróbáltam a helyébe képzelni É-t. Bölönbe, Benczédiékhez többször átjártunk megcsodálni a furcsa unitárius templomot (úgy nézett ki, mint valami görög bazilika, még inkább mint egy román biserică) és körbeülni Benczédiék kártyaasztalát. Két lányuk otthon karácsonyolt, Judit valamivel, Éva nem sokkal idősebb nálam. Hangulatom – karácsonyra hazamenni – sötét felhője elmúlt.

Unitáriusnak és teológusnak lenni Romániában – Erdélyben, a Székelyföldön - más volt, mint Pesten. Pesten jelentéktelen kisebbséget alkottunk, és csodabogaraknak tekintettek minket (kivéve az orvosokat: ha a személyimet meglátták, benne a keresztes pecséttel, hangot váltottak). Az evnagélikusok amúgy is kisebbségben voltak Pesten és Magyarországon – sok németet kitelepítettek, a szlovákokat nem vették elég komolyan -, én meg még mint unitárius, köztük is kisebbségben voltam. Erdélyben másképp volt. Az egyház egyrészt a magyarságot jelentette, a lelkész (a pap) pedig az egyházat; így megbecsülték. Többen is voltunk – a közös protestáns Teológia révén meg még inkább -, ez öntudatot adott. Maros-Magyar Autonóm Tartomány ugyan már nem volt, de amerre jártam, csaknem kizárólag magyarul beszéltek még a románok is. Az állami ellenőrzés diktatórikus volt ugyan (egyházi vezetők börtönben); de ez nem egy szóra sem érdemes közösségnek szólt, hanem a nagyon is jelentősnek. A magyar egyházak – magyarságuk ellenére – azért voltak fontosabbak a román politikának, mint a magyarországinak, mert minden egyház fontosabb volt. Különösen a román ortodox, amely – máig – államegyháznak számított.

Az tehát, hogy – ha már teológus lettem – Erdélyben maradjak, Kolozsvárról nem tűnt olyan fantazmagórikusnak, mint Pestről tűnhetett. Gyülekezeteket, valóságos egyházat éreztem a hátam mögött, megtartó erővel. A besúgók besúgtak (Rapp Károly vagy Izsák Vilmos a teológiáról, mint sokkal később megtudtam), de a vezetőket az államhatalom komolyan vette (“Lemegyünk Bukarestbe, elintézni...”). Nehéz szívvel (teli bőrrönddel, mert Gálék gondoskodni akartak rólam) indultam vissza Kolozsvárra. Judittal utaztam együtt, Szatmárnémetiben tanított (később kijött Pestre, és névrokonához, Benczédi László történészhez ment férjhez). Ültünk a sötét vonatban egymással szemben, s én egy múltó pillanatra azt éreztem: szeretné, ha megérinteném.

*

Mint annyiszor később – Budapestről Debrecenbe és vissza utazva – nemcsak a kilométereket tettem meg visszafelé, hanem időben is visszautaztam tegnaptól a mába. Leszálltam Pesten, hurcoltam a bőrröndöt, nemigen volt hová mennem. Legegyszerűbben az unitáriusok

látszottak, akik annyira pártfogolták Kolozsvárt; mentem dicsekedni. Filep Imre nagy garral (mint szokta) fogadott, sokan voltak körülöttem, társaság, hangzavar, mese. Éppen megdicsőültem volna, amikor É váratlanul megjelent. Jól nézett ki: napbarnított arcából csak úgy világott ki a zöld szeme, kezében ernyő (mondjuk, a nap ellen). Kézenfogott, hogy Szarvasra vigyen. Hazaértem.